

Tuleppas siihen nenäilemään. Pragmaattiset liitepartikkelit 1600- ja 1700-luvun diskurssissa¹

Taustaa

Nykysuomessa on joukko ns. pragmaattisia liitepartikkeleita, joiden merkitys riippuu pitkälti kulloisestakin käyttötilanteesta: *hAn*, *kin* ja *kAAn*, *pA*, *s*. Länsimurteissa esiintyy lisäksi nykykielessä harvinaiseksi käynyt *stA*-liite, jonka merkitysvastineiksi sopivat yleis(puhe)kielen liitteet *hAn*, *pA* ja *s*. Partikkeli *hAn* on yleiskielessä uusi tulokas: se puuttuu Lounais-Suomen kansankielestä, ja Vanhan kirjasuomen sanakirjan (VKS) varhaisimmat poiminnot ovat 1700-luvun lopulta. Omista tekstipoiminnoistani varhaisimmat ovat peräisin vuodelta 1784. Sekä kirjoitetussa että puhutussa kielessä käytetään eniten partikkeliparia *kin/kAAn*, jonka osuus on 70—90 % kirjoitetun yleiskielen liitepartikkeleista (HKV 1980: 121; Karlsson 1982a: 310; Pajunen & Palomäki 1984: 50). Muut partikkelit ovat normaaliproosassa jokseenkin harvinaisia, mutta yleisempiä puheessa sekä dialogivoittoisessa taideproosassa. Partikkeleita *pA* ja *s* pidetään nykyään puhekielisinä, joskin *pA*-liitteellä on kirjakielessä erikoiskäyttöä (ks. alaviitettä 3). Liitepartikkeleilla voidaan ohjailta puhujien välistä interaktiota — tuoda lausumiin lisämerkityksiä, joiden tulkinta perustuu pragmaattiseen tietoon ja itse puhetilanteeseen. Liitteiden käyttö² on kuitenkin siinä määrin konventionaalista, että kielenpuhujat yleensä tulkitsevat ne "oikein".

Myös 1600-luvun saarnateksteissä *kin* ja *kAAn* ovat yleisimmät liitepartikkelit. Sellaisissa teksteissä, jotka sisältävät puhuttelua, retorisia kysymyksiä tai dialogia, liitepartikkeleiden distribuutio on kuitenkin toisenlainen (Forsman Svensson 1994). Partikkelien funktiot ovat 1600-luvun jälkeen muuttuneet ja monipuolistuneet. Muutos on ollut tuntuvimmin toisaalta niiden partikkelien osalta, joita käytetään enimmäkseen puhutussa diskurssissa (esim. *pA* ja *s*), toisaalta sellaisten partikkelien osalta, jotka ovat lähes väistyneet 1600-luvun jälkeen (*stA*) tai ilmaantuneet kirjakieleen vasta myöhemmin (*hAn*).

¹ Tämä kirjoitus ilmestyi v. 1998 Uumajan yliopiston suomen kielen laitoksen julkaisussa *Muotoja ja merkityksiä vanhasta suomesta nykysuomeen*.

²Liitepartikkelien tehtävistä nykysuomessa ks. Karlsson 1982b: 216–218, White 1993: 307–316 ja NS (liitepartikkelit ovat hakusanoina).

Tässä kirjoituksessa tarkastelen ensinnäkin sellaisia liitepartikkeleita, joilla on nykysuomessa puhekielinen leima ja jotka jo 1600-luvun teksteissä esiintyivät puheenomaisissa konteksteissa: partikkelit ovat *s*, *stA* ja *pA*. Lisäksi tarkastelen 1700-luvun uutta tulokasta, *hAn*-liitettä, jolla on nykyään vankka jalansija sekä kirjoitetussa että puhutussa suomessa. Otan kantaa seuraaviin kysymyksiin:

- Millaista kontekstia (tekstiä) nämä partikkelit suosivat?
- Mikä funktio partikkeleilla oli 1600-luvun suomessa ja miten niiden käyttö ja tehtävät kehittyivät 1700-luvulla?
- Mistä mahdolliset muutokset partikkelien käytössä johtuvat?
- Millainen vaikutus erimurteisilla kirjoittajilla on ollut liitepartikkelien käyttöön? Tärkeitä aspekteja ovat *s*-liitteen vapautuminen persoonasidonnaisuudesta ja lounaismurteissa tuntemattoman *hAn*-liitteen ilmaantuminen teksteihin.
- Ovatko vanhan suomen tekstien liitepartikkelit ylipäänsä “pragmaattisia”?

Liitepartikkelit *s*, *stA*, *pA* ja *hAn*

Partikkelit *s*, *stA* ja *pA* ja mainitaan jo varhaisimmissa kieliopeissa, joskin implisiittisesti. Petraeus (1649) esittelee adverbeina *s*-liit-teiset muodot *catzos* ‘ecce’, *annas nähdä* ‘sodes’ ja *Culetkos* ‘heus’ (s. 41, 43). Runousopissaan hän osoittaa, miten sanoja voi tarvittaessa pidentää mm. vaihtamalla *s*-liitteen tilalle *stAs*-liitteen: "*cungastas pro cungas*" (s. 66), nykykielistettynä *mihinkästäs pro mihinkäs*. Martinius (1689) mainitsee puolestaan *pä*-liitteiset "yhdypronimit" *Minäpä, Sinäpä, Hämbä* (s. 41). Kumpikin grammatikko lienee tulkinnut kielto-verbin *pä*-liitteen persoonapäätteeseen kuuluvaksi, koska monikon 1. persoona on saanut asun *embä me tahdo* ‘nos non volumus’ (Petraeus s. 63). Samasta yhteydestä löytyvät myös adverbit *jopa* sekä *stA*-liitteen *jocost* [= jokosta].

Vhael (1733) mainitsee liitteet *ka/kä*, *ki*, *pa/pä*, *pi*, *ko/kö* ja *kaan/kään* “yhdypronominien” rakennusaineiksina, esimerkiksi *joca*, *mikä*, *cuki* (s. 57); pronominiparadigmoista löytyvät lisäksi mm. *Cuca*, *joki*, *cumpi* (s. 62). Adverbijaksossa on yhtenä kieltoadverbina esitetty *eipä suingan* ja keskenään synonyymisina kysyvinä adverbeina *nijnkö* ja *nijnköstä* ‘mån så?’, lat. ‘siccine’ (s. 109—110). Selostaessaan, sijoitetaanko partikkelit pronominin edelle vai jälkeen, Vhael (s. 58) toteaa “kieltopartikkelin” ja kysyvän partikkelin voivan edeltää eräitä pronomineja, esimerkiksi *eipä hän*

cuca ‘Hvem då?’ Miten tässä on tulkittava sana *hän*, pronominiksi vai *hAn*-liitteeksi (‘eipähän kuka(an)’)? Tähän otan kantaa tuonnempana 1700-luvun *hAn*-partikkelin käsittelyn yhteydessä.

Nykyisessä diskurssissa liitteiden *s*, *stA*, *pA* ja *hAn* funktiot ovat moninaiset. Vaikka *s*-liite on ainakin osaksi kehittynyt yksikön 2. persoonaa pronominista, se ei ole nykyisin sidoksissa persoonaan. Liitteellä on pehmentävä vaikutus ja se antaa lausumalle tuttavallisen sävyn. Niinpä se ei kuulu nykysuomessa viralliseen kieleen. Yleisiä konteksteja ovat kysymys (*Minnekäs te menette? Onkos Risto kotona?*), kehotus (*Tulepas nyt! Mennäänpäs!*), yllättynyt huudahdus (*Onpas nyt kuuma! Kylläpäs äiti viiptyy!*) ja vastaväite (*Menepäs nyt leikkimään! — Enpäs mene! Et laittanutkaan ruokaa, vaikka lupasit. — Laitoinpas!*). Kuten näytteet osoittavat, *s*-liite esiintyy lähes yksinomaan kombinaatioina *kAs*, *kOs*, *pAs*, joskin pelkkä *s*-liite on luonteva ainakin imperatiiveissa (*Katsos! Olkaas hiljaa!*) ja kysymyssanoissa (*Missäs Risto on?*). *stA*-liite on selitetty *sitä*-partikkelin pikapuhemuodoksi (Penttilä 1963: 119; Rapola 1966: 486). Nykyään liitettä käytetään vain eräillä länsimurteiden alueilla. NS leimaa käytön kansanomaiseksi ja mainitsee esimerkkejä imperatiivimuodoista ja kysymyksistä: *Tulesta tänne! Näytystä minullekin! Sanosta muuta! Eiköstä lähdetä?* *stA*-liitteen paikalle sopii *pA*- tai *s*-liite, ja nämä onkin mainittu NS:ssa *stA*-liitteen synonyymeina.

Nyky-suomen *pA*-partikkeli on moni-ilmeinen, mutta kirjoitetussa kielessä suhteellisen vähäkäyttöinen. Liitteellä on milloin tehostava, milloin lieventävä funktio³. Konteksti on samantapainen kuin *s*-liitteellä, joka sopiikin aina *pA*-liitteen jatkoksi: retorinen kysymys (*Kukapa ei Tiinaa tuntisi! Mitäpä Tiina ei osaisi!*), kehotus (*Menkääpä nyt nukkumaan!*), huudahdus (*Oletpä sinä kasvanut! Kylläpä siellä jaksaa sataa!*) tai vastaväite (*Et tehnytään mitä piti! — Teinpä! — Etpä tehnyt!*). Liitteen *hAn* Lauri Hakulinen (1979: 88, 235–236) selittää kehittyneen yksikön 3. persoonan *hän*-pronominista, jolla on korostettu jotakin konstituenttia, esimerkiksi lauseen subjektia seuraavaan tapaan: “*Hän, hän* tuossa tulee” ‘juuri hän t. t.’ (ks. myös Penttilä 1963: 119). Kyseinen liitepartikkeli on nykysuomessa monikäyttöinen, minkä havaitsee ohjeistojen tyyppiesimerkeistä: huomautus tai ehdotus (*Sehän on minun lasini, älä koske siihen!*), ihmettelevä (usein retorinen) tai kohtelias kysymys (*Lieneeköhän tuo totta? Onkohan professori Solin tavattavissa?*), liitekysymys (*Muistithan palauttaa kirjan?*), vastaväite (*Minä en osaa ranskaa. — Osaathan!*), selitys tai myönnytys (*Tietysti osaan suomea, minähän olen suomalainen.*) ja huudahdus tai kehotus (*Tuossahan se kadonnut kirja on! Menehän jo kotiin.*).

³ Kirjoitetussa kielessä *pA*-liitteellä on muitakin funktioita: se toimii kopulatiivi- tai eksplanatiivikonjunktiona, esiintyy konsessiivi- ja toivomuslauseissa ja aloittaa uuden jakson tai kertomuksen (NS).

s-liite 1600-luvun teksteissä

Kielihistoriallisesti s-liitteen on selitetty syntyneen toisaalta persoonapronominista *sa ~ sä (sinä)*, toisaalta demonstratiivipronominista *se* (Hakulinen 1979: 88–89). Sekä Agricola että 1600-luvun aineistoni kirjoittajat käyttävät s-liitettä pelkästään yksikön 2. persoonan yhteydessä nykykielestä poikkeavasti; kirjasuomesta persoonasidonnaisuus on niin ollen kadonnut vasta 1600-luvun jälkeisen kehityksen tuloksena. 1600-luvun aineistossani *s* on paria poikkeusta lukuun ottamatta *sinä*-pronominin vastine (ks. Forsman Svensson 1992: 252–253). Nykylukija melkeinpä hätkähtää vanhan saarnakielen kysymyksiä ja kehotuksia: *Mitäs huudat? Miksis julmistuit? Kusas silloin olit? Kuules! Sanos meille!* Tapaukset on kuitenkin tulkittava tyyliltään neutraaleiksi eikä esimerkiksi tuttavallisuutta osoittaviksi. Kyseessä on tyylin variointi, mistä näytteenä saman kysymyksen kolme versiota Anders Pacchaleniukselta:

(1)

O7a O *mixes* tahdo sinun Ruumistas ia Sieluas anda Jumalan käsijn? O7b *Mixet sinä* anna sinun Sieluas Jumalan käsijn – – ? O8a *Mixetsä* sijs sun Sieluas anna Jumalan käsijn?

Sinä-pronominin korvaavan liitteen luonnollinen konteksti on puhuttelu tai dialogi. Tästä syystä *s*-liite on yleinen mm. seuraavissa 1600-luvun käännösteksteissä: 1) Tammelinuksen (1688) suomentamat jenalaisprofessorin mietelmät (*Pyhät Tutkistelemuxet*), 2) Erasmusen (1670) käytösopas *Cullainen Kiria* sekä 3) *Formulae puerilium colloquiorum* (1644) eli latinakoulun keskusteluharjoitukset. Mainitut tekstit eroavat muista 1600-luvun tuotteista siinä, että ne sisältävät paljon puhuttelua: kahdessa ensin mainitussa annetaan neuvoja, *Formulae*-dialogit puolestaan ovat koulupoikien keskusteluja. Liitteen ahkera käyttö näissä dialogeissa viittaa siihen, että se oli yleinen 1600-luvun turkulaisessa puhekielessä. Sillä ei kuitenkaan ollut nykyistä puhekielisyyselemaa, joten se sopi kirjoitettuunkin kieleen — sikäli kuin teksti sisälsi puhuttelua tai replikointia. Tästä ehkä alkoi *s*-liitteen kehitys puhekielen partikkeliksi.

1600-luvun tekstien *s*-liitteiset konstituentit ovat konjunktioita (*ettäs, kuins, koskas, vaikkas*), kysymyssanoja (*mitäs, kuinkas*), partikkelin ja kieltoverbin yhdistelmiä (*ettes, jolles, elles, mikses* = *ettet sä, jollet sä* jne.), relatiivipronomineja (*jonkas, jotas*), *kO*-liitteisiä verbejä ja par-tikkeleita (*etkös, oletkos, vieläkös, jokos, kauankos, niinkös*), joskus imperatiiveja (*annas, katsos*). Dialogeissa *s*-liitteen saattaa tavata myös substantiivista: ***Systäs sijs olet piesty; Cuta tietäs menet?*** Esimerkkejä:

(2)

Pacchalenius A5a *Cuules* Mestarita Christusta; G4b *Sanos* meille sinä köyhä Ryöwäri ristin päälle; Formulae *Taidackos* luke? *Mixes* ole oppenut? *Mitäs* nijn mutiset? *Wieläkös* muuta tahdot? *Custas* nyt matelet? *Tunnes* tätä arpe.

Koska *s*-liite korvasi *sinä*-pronominin, pronominia ei yleensä pantu ilmi. Tässä mm. Formulae-dialogit eroavat oman aikamme puhe-suomesta. Vrt. *Mitäs suurustit?* (Mitä(s) sä söit?) *Etkös näe kirja?* (Eks sä nää (tätä) kirjaa?) *Cauwangos kylvit?* (Kauanks sä kylvit?) *En minä tiedä, cucas olet.* (En mä tiedä, kuka sä oot. Huom. konteksti: epäsuora kysymys.) Poikkeuksia edellä esitetystä on etenkin *jolles, ettes* -tapauksen yhteydessä: Tammelinus s. 19 *jolles sinü ensin epäile itzesäs*; Pacchalenius K4b *ettes sinü horjada*. Poikkeava on myös Pacchaleniuksen *eij cuolemas kysytä, cuingas cauwan elänyt olet* (O4b), jossa liitettä ei voi korvata pronominilla sanajärjestystä muuttamatta (**kuinka sinä kauan elänyt olet*).

Saattoiko *s*-liitteen nykykäyttö saada alkunsa tällaisista tapauksista? Jos pronomini pantiin ilmi, *s*-liitteen syntaktinen funktio kävi redundantiksi, mikä mahdollisti sen käytön eri persoonissa. Tästä lienee jo kysymys Tammelinuksen lauseessa, jossa *s*-liite esiintyy *minä*-pronominin yhteydessä: *Cuingas sijs minä tohtisin* – – (s. 28). Ja edelleen: Pacchalenius K7a *cadzelkais nijtä wanhoja* (vrt. Sir. 2: 11 *Cadzelcat wanhoja*); Biblia 1642 1. Moos. 37: 6 *cuulcas tätä unda*. "Normaalista" poikkeavaa *s*-liitteen käyttöä⁴ saattoi esiintyä puheessa, etenkin muilla murrealueilla, enemmän kuin kirjoitetussa kielessä; 1600-luvun kirjoittajathan olivat lähes yksinomaan lounais- ja hämäläismurteiden edustajia. Seuraavan vuosisadan aineiston tarkastelu saa osoittaa, milloin nykykielen mukainen käytäntö alkoi vakiintua.

***s*-liite 1700-luvun suomessa**

1700-luvun aineistoni jakautuu sisällön perusteella kolmiksi: 1) uskonnolliset tekstit, 2) maalliset tekstit ja 3) Christfrid Gananderin sanakirja (1787). Ensimmäiseen ryhmään kuuluu viidentoista eri kirjoittajan saarnoja, muistokirjoituksia, opettavaisia kirjoituksia ym., ja tällaisten pituus vaihtelee paristakymmenestä pariinsataan sivuun. Olen ottanut mukaan myös Salamniuksen Ilolaulun, joka painettiin ensi kerran uuden vuosisadan kynnyksellä (1695). Maallisten tekstien ryhmässä on

⁴ Huomattakoon eräiden vuosisadanvaihteen tilapäisrunoilijoiden säkeet, joissa *s*-liite ei ole sidoksissa yks. 2. persoonaan: Salamnius 1690 *Ongos cuultu oudombata* (Salamniukselta on lisäesimerkkejä artikkelissa); Forsström 1704 *Lieckös pöyhkiät puheet wuoret wuotawat hopean?* On syytä panna merkille, että kumpikin kirjoittaja on pohjalaista syntyperää, mm. Forsström oululainen (Melander 1928: 37–39, 81–83).

toistakymmentä eripituista tekstiä — joukossa mm. kolme Gananderin teosta (1783, 1784, 1788), Henrik Florinuksen sananlaskukokoelma (1702), Petter Schäferin päiväkirja (1707–14) ja Antti Lizeliuksen Tieto-Sanommat (1775–76) samoin kuin kaikki 1700-luvun almanakat. Käsittelen näitä kahta ryhmää erillisinä selvittääkseni, olivatko muutokset nopeampia ja jyrkempiä maallisissa kirjoituksissa kuin perinteelle uskollisissa saarnatyylissä. Gananderin sanakirja (n. 1200 sivua) on käsiteltävä erikseen jo senkin vuoksi, ettei se ole vakiintuneen kirjallisen tradition edustaja: sen esimerkistö kuvastaa ennen kaikkea eri alueiden kansankieltä ja kansanrunoutta (esim. Leskinen 1990: 130). Tosin Ganander on sanastanut tarkkaan siihen mennessä ilmestynyttä kirjallisuutta, ja hakusanoihin liitetyt sitaatit ovat usein peräisin myös kirjallisista lähteistä. Sanakirjasta ottamani tekstinäytteiden jäljessä olen maininnut sulkeissa sen hakusanan, jonka esimerkistöstä näyte löytyy. Olen modernistanut Gananderin esimerkkien ruotsalaisvastineiden ortografian.

Tekstit

Uskonnollisista ja maallisista teksteistä kertyy suurin piirtein saman verran *s*-liitteisiä⁵ esiintymiä, noin 130 kummastakin aineistosta. Kuten edellä totesin, *s*-liite vaatii kontekstikseen puhuttelua tai dialogia. Niinpä liitettä on toisissa teksteissä runsaasti, toisissa ei ollenkaan. Uskonnollisista teksteistä mm. Salamniuksen Ilolaulu sisältää runsaasti kysymyksiä, joissa on *s*-liite (tai muu liitepartikkeli, esim. *stA*). Salamniuksen runohan on kuvaelma Jeesuksen viimeisistä päivistä, ja siinä on esitetty mm. Pontius Pilatuksen, Herodeksen, kansan (juutalaisten) ja Jeesuksen keskusteluja, jotka ovat *s*-liitteen luontevaa kontekstia. Varsinaisten saarnojen harvalukuiset *s*-liitteet löytyvät retorisisista kysymyksistä ja lukijan puhutteluista (esim. Laihiander 1768 *mistä luulet, racas Christitty, sen tulewan* – – ?). Oululaisen Juhana Wegeliuksen 70-sivuinen *Coetus ja Tutkistelemus Rippi-Wäen Canssa* (1777) sisältää pitkän kuulustelujakson, jossa on 86 kysymystä vastauksineen. Useimmat kysymykset alkavat sanoilla *mi(t)käs, mitäs, kuinka, onkos, eikös*, joil-la rippi-isä johdattelee nuorisoa vastaamaan tarkemmin.

Maallisesta kirjallisuudesta puhuttelunomaista kontekstia löytyy etenkin Gananderin teoksista. Arvoitukset (1783) ovat sinänsä usein kysymyksiä, saduissa (1784) taas on eläinten ja

⁵Tekstien *s*-liitteeseen verrattavaa 1. persoonan *n*-liitettä tapaa satunnaisesti 1700-luvullakin (1600-luvun tapauksista ks. Forsman Svensson 1994: 380 alaviite). Liitettä on käyttänyt mm. Ganander satukokoelmassaan (1784): s. 17 *ettän kaikkein hywään merkkein alla taidan kohta tuos paikas kuolla*; s. 111 *minä puhallan edeltä* – – *ettän taitaisin sitä* [= lientä] *maistaa*; s. 132 *Mistä tietänen todella* – – Frosterus (1791) puolestaan käyttää *joska, josko* -adverbien sijasta säännöllisesti *n*-liitteistä asua *joskan* ‘jospa’ vaihtelevissa konteksteissa (esim. s. 14 *Joskan me sen tundisimme!* s. 73 *Joskan ainoastansa sydän olisi hywä*). Näytteitä Gananderin sanakirjasta (1787): *oon syönyt ettän puhkeen* ‘att jag upprämnar’ (s.v. *puhkean*); *ettän tahdon juuri löylyhyn läkähtyä* ‘jag ville just kvamna [= kvävas] i badet’ (s.v. *löyly*); *o joskan kuulla saisin* ‘o om jag finge höra’ (s.v. *joska, jospan vel josko*); *koskan lähden laulamahan* (s.v. *lähden*).

ihmisten välisiä keskusteluja. Vuosien 1784–95 almanakoissa on “jatkokertomuksena” kirjoitus maanviljelyksestä, toisin sanoen ohjeita viljelyn parantamiseksi. Ohjeet annetaan esittämällä kysymyksiä ja vastaamalla niihin: mainittuihin almanakkoihin sisältyy lähes 200 kysymystä vastauksineen. Kysymykset on yleensä muotoiltu käyttämättä *s*-liitettä; poikkeuksena on vuoden 1787 almanakka, jossa on useita peräkkäisiä *onkos*, *eikös*, *pitääkö* -tyyppisiä kysymyksiä. (Suomentaja lienee tässä tapauksessa eri henkilö kuin edeltävissä vuosikerroissa, ja seuraavienkin almanakkojen suomentaja on voinut vaihtua.) Toinen poikkeus on vuoden 1798 almanakan viipurilaisversio, jonka liitekirjoituksessa puhutellaan lukijoita ja esitetään heille kysymyksiä (*Ymmärrättäkös te nyt, kunnialliset Maan Miehet – – ? Tiedättekö te mitä Pyhä Pawali sano – – ?*). Muutoin almanakat eivät ole *s*-liitteen luontevaa kontekstia.

1700-luvun teksteissä *s*-liitteen käyttö eroaa 1600-luvun käytänteestä mm. siten, että on jo runsaasti tapauksia, joissa liite ei ole sidoksissa yksikön 2. persoonaan. 1700-luvun uskonnollisten tekstien *s*-liitteistä vain n. 40 % liittyy yksikön 2. persoonaan, maallisissa teksteissä persoonasidonnaisia on melkein 70 %. Uskonnollisissa teksteissä on siis runsaammin kuin maallisissa persoonasta riippumattomia *s*-tapauksia, mikä on sinänsä yllättävää. Asiointila selittyy edellä mainitusta Wegeliuksen rippikuulustelun kysymyssarjasta, jonka lukuisat *s*-liitteiset konstituentit ovat runsaat neljä viidennestä *s*-liitteen persoonasta riippumattomista esiintymistä. Muut “vapaata” *s*-liitettä viljelevät uskonnolliset kirjoittajat ovat pohjalainen Salamnius (Wegelius oli niin ikään pohjalainen) sekä kainuulainen Juhana Frosterus. Uskonnollisten tekstien persoonasta riippumattomat *s*-liitteet näyttävät selittyvän pitkälti kirjoittajien pohjalaisesta (tai kainuulaisesta) kotiseudusta. Maallisten tekstien tapaukset, joissa *s*-liite ei ole sidoksissa yksikön 2. persoonaan, ovat suurelta osin peräisin Gananderin teoksista. Niissä edustuu toisaalta kirjoittajan oma pohjalaismurre, toisaalta (etenkin arvoituksissa) eri puolilta Suomea periytyvä kielenkäyttö.

Ne *s*-liitteiset konstituentit, joiden liite on sidoksissa yksikön 2. persoonaan, eivät juuri eroa edellisen vuosisadan tapauksista. Uskonnollisissa teksteissä (3a) runsaat puolet on konjunktioita (johdossa *että*s), muut tapaukset ovat samoja kuin 1600-luvun tekstien kohdalla mainitut. Maallisissa teksteissä (3b) mikään konstituenttikategoria ei ole ehdottoman hallitseva; sanavalikoima on vaihtelevampi, ja vain kolmannes persoonasidonnaisista *s*-konstituenteista on konjunktioita (*että*s ja *kuins* ovat yhtä yleisiä). Näissä teksteissä on runsaammin kuin uskonnollisissa toisaalta *kOs*-loppuisia esiintymiä (*etkös*, *luulekkos*, *ookkos* ~ *oletkos*, *saatkos*, *paljonkos*, *sinäkös*), toisaalta adverbeja (*kylläs*, *niins*, *sielläs*, *siitä*s).

a. Salamnius s. 45 *Annas catzoa!* s. 21 Ketä etzimme *kysytkös?* s. 23 *Mitäs* Judas! juonittelet; Frosterus 1788 s. 23 Mutta *äläs* kowin murra – – ; s. 21 *Tahdotkos* tietä tawaran; Frosterus 1791 s. 7 *etkös* kohta ilolla ymmärräisi; Stenbäck s. 20 *ettäs* minun palweliani olisit; Poppius s. 15 *kuins* olit vaivas; Laihiander s. 12 *catzos* näin sydän taiwutetan; Lithovius s. 196 *Mitäs* Castes luwannut olet?

b. Lizelius s. 109 Hän wastais: *ettäs* sitä minulta ystäwydesä kysyt, niin en minä tahdo – – salata; s. 171 *Elles* elää tahtoele, Kuollo sinun korjakkohon; Ganander 1784 s. 130 *Elles* kiiruhda kowasti Nijn män lennän; s. 95 En minä hoxannut, *koskas* sijhen istuit; s. 11 kuingas jaxat – – Weikkoseni? s. 97 *kuules* hywe ystäwä! sinä olet se sama aasi – – *kuins* olit ennen; s. 78 *Luuletkos* sinä, sano Kettu, minun halwemmaxi? s. 29 *misäs* nyt Jalopoikani olet ollut? s. 60 *Mitäs* sinä näsäwijsi repo puhut! s. 131 *Mixes* ensin mietinyssä; s. 127 *Muttas* sohit sormellasi; s. 39 Tee pahoin eli hywin poikani, *kylläs edestäs* löydät; s. 137 *Ookkos* hulluna, hopero! s. 75 Sijhen kaalin *kuins* nyt syljet, *sijtäs* wielä syöt; Almanakka 1705 sitä armo *jongas* meille osotat; 1730 nijn paljon jywiä *cuins* tahdot

Sellaisissa tapauksissa, joissa *s*-liite ei ole sidoksissa persoonaan, sen emokonstituentti on *ku*- tai *mi*-vartaloinen kysyvä pronomini tai adverbi tai *kOs*-loppuinen verbinmuoto (ani harvoin nomini); liite esiintyy siis aina kysymyksissä (vrt. eräät 1600-luvun tekstien monikon 2. persoonan imperatiivit). Yleisimpiä ovat kummassakin tekstilajissa *mi*-alkuiset esiintymät (*mi(t)käs*, *mitäs*, *misäs*, *mistäs*, *milläs*, maallisissa teksteissä myös *mihinkäs*, *miksikäs*). Uskonnollisissa teksteissä (näytejakso 4a) on seuraavaksi eniten *kukas*, *kuinkas* -kysymyksiä, muissa teksteissä (4b) taas runsas kolmannes on *kOs*-esiintymiä. Kun *s*-liitteen reviiri on laajentunut yksikön 2. persoonan ulkopuolelle, liitettä tapaa 1700-luvulla sellaisista konstituenteista, joissa se ei vielä esiintynyt 1600-luvun teksteissä: interrogatiivipronominin *kukas*,⁶ *mikäs*, eräät muuhun kuin yksikön 2. persoonaan liittyvät *kOs*-tapaukset (*eikös*, *ettekös*, *tiedättekös*, *onkos*, *olisikkos* ‘olisikos’, *pitääkös*) sekä pronominin + *kOs*-liitteen yhdistelmät (*sinäkös*, *taikos* ‘tämäkös’).

(4)

a. Salamnius s. 10 *Cucas* Suullansa sanopi? s. 38 *Cuingas* cuiwa säästetähän? s. 24 *Ongos* cultu oudombata? s. 42 *Taicos* HERran tempelitä, Maahan caata käkepi? Laihiander s. 5 *eikös* hän syystä sen ylitze tulis murhellisexi – – ? Frosterus 1791 s. 100 *Kukas* on enämmin hywää

⁶Sanamuoto *kukas* esiintyy Formulae-dialogeissa epäsuorassa kysymyksessä, kuten edellä on mainittu (*En minä tiedä, kukas olet*).

saanut ja nautitze sildä laupialda Jumalalda – – ; s. 99 *Mikäs* olisi siis tarpellisempi kuin että olla – – ; s. 30 *milläs* peso muutoin taidaisi tapahtua? Wegelius s. 18 *Eikös* sijs Lakia tarwitackan; s. 56 *Jocos* sijs Paastosa se oikia walmistus seiso? s. 46 *kuinkas* monenlainen siis usko on; s. 33 *kuinkas* siis Vapahtaja sanoo; s. 28 *Mikäs* se on Pyhittä? s. 20 *Mistäs* puhutan sijnä Ensimmäises Uscon cappales? s. 21 *Mitkäs* owat sielun pää-omaisuudet? s. 20 *Ongos* Jumalan Waldacunda monenlainen? s. 15 Sillä *mistäs* sijs meillä on syy ja aine ylpeyteen? s. 7 Waan *misäs* sijs ihmisen autuus seiso täsä mailmasa? s. 48 Waan *mitäs* täsä nyt wielä puuttu?

b. Ganander 1783 esip. *mixikäs* ei Suomalaiset arwotuxet olis sitä ansainneet, että ne tallella pidetäisijn; n:o 37 *Mistäs* kaikki kengät yhteen eli kokoon tulee? n:ot 342-345 *Mikäs* walkiata (wettä, tuulta) wäkewämpi on? *Mikäs* waria kuumempi on? n:o 249 *Mikäs* se on, kuin luitta seisoo, hengetä huokuu? n:o 207 *Kukas* sullen nauraa eli irwistää, *kuins* ensin sisälle tulet tupaan? n:o 47 *Mitäs* se ihminen tarwihtee josta sielu ja ruumis erkanee? n:o 376 *Mitäs* wares teke kuin on kuusi vuotta elänyt? 1784 s. 93 *kukas* on tinkonut – – sinua tähän työhön? s. 10 *Kuingas* on asia? sano Hewonen, *ekkös* näe – – ja *ekkös* tiedä; s. 72 Jaa, jaa Maalina, *sinäkös* siellä olet; s. 129 *Eikös* nahka nälkähisen Paljon peljätä enemmän; s. 25 *mitäs* ei rakkaus woi ja waikuta, ja mihingäs huluuteen ei se saata? s. 51 *mitäs* Karhu sinulle sano? s. 105 *Misäs* seiso täsä sinun nimesi – – ? s. 97 *Onkos* se sijs ihmee jossa – – ? A. Chydenius s. 14 *Mitäs* taidaisin minä tänäpäiwänä sanoa teille waroituxexi? Almanakka 1787 Mutta *eikös* sondaa jollakulla muulla tawalla taittais saata; 1786 *Olisikkos* siis tarpellinen pidettää sonda-tungijolla kattoo? *Ongos* siis yxiaikainen pellon ruokko – – niin aiwan tarpellinen? *Pitäkös* siis pelto sywäldä eli matalalda kynnettämän? 1798 *Ymmärrättäkös* te myöskin mikä – – ?

Gananderin sanakirja

Gananderin sanakirjasta löytyy kolmattasataa hakusanaa, joiden esimerkistöissä on *s*-liitteisiä sanoja. Olen kirjannut 230 *s*-liitteistä konstituenttia ja näiden lisäksi toistakymmentä tapausta, joissa *s*-liitettä edeltää *pA* (= *pAs*). Esimerkistö on sekakoosteista: kirjallisista lähteistä, kansanrunoudesta ja arkisesta kansankielestä. Näytteistä vain runsaat kolmekymmentä on sellaisia, joissa subjekti on muu kuin yksikön 2. persoona. Tähän lienee suurelta osin syynä se, että kyseessä on nimenomaan sanakirjan esimerkistö. Valtaosa näytteiden hakusanoista on verbejä, ja niiden käyttöä valaisemaan ovat omiaan erityyppiset kysymykset ja kehotukset (esim. *Annas kattua* ‘katsoa’, *Mitäs sinä hourit*;

s.v. *annan, hourin*). On luonnollista, että kysymykset ja kehotukset kohdistuvat (kuviteltuun) puhekumppaniin, siis yksikön 2. persoonaan.

Niistä tapauksista, joissa puhuteltava on yksikön 2. persoona, kysymyslauseita (joko kysymyssanalla tai *kOs*-loppuisella konstituentilla alkavia) onkin n. 70 %; imperatiiveja on 15 % ja konjunktioita ja adverbija saman verran. Konjunktioita on harvassa verrattuna edellä esitettyihin tietoihin 1700-luvun teksteistä. Konjunktioesimerkeissä on useita kirjallisuussitaatteja (esim. Raamatusta), kun taas kysymykset ja kehotukset ovat yleensä peräisin kansanrunoudesta tai kansankielestä. Seuraavassa näytejaksossa on sellaisia sanakirjan ilmauksia, joissa *s*-liite on sidoksissa yksikön 2. persoonaan: *kOs*-kysymyksiä (5a), kysymyssanalla alkavia kysymyksiä (5b) sekä imperatiiveja, konjunktioilauseita ym. (5c). Kysymyssanalla *mitäs* alkavia kysymyksiä on sanakirjassa n. 70.

(5)

a. *ekkös* luule sen perään kysyttävän ‘menar du att man icke frågar därefter’ (s.v. *kysyn*); *etkös* heitä luukalua luistamasta ‘överger du ej att rista benhinnan’ (s.v. *luu*); *etkös* sinä ole kamala ‘underlig’ (s.v. *kamala*); *ettäkös* Te ole, se tutaxeni ‘som jag tycker’ (s.v. *tunnen*); *luulekos* sä mun niin alastomax’ (s.v. *luulen*); *oletkos* korwissa olowa? ‘bor du i öknarna?’ (s.v. *korpi*); *ootkos* saanut, syönyt päiwällistä ‘har du fått, ätit middagsmåltid’ (s.v. *päiwällinen*); *paljonkos* annoit wäliä? (s.v. *wäli*); *paljonkos* olet ansainnut? (s.v. *ansaitzen*); *saakkos* sinä kaloja? (s.v. *puutun*); *saatakkos* lukea, weisata? ‘kan du’ (s.v. *saatan*); *taidatkos* latinata? ‘kan du latin’ (s.v. *latina*); *tokkos* osaat tätä koskia laskia? ‘kan du släppa ned efter denna fors’ (s.v. *lasken*); *tokkos* sinä menet sinne? (s.v. *tokko*); *tokkos* sitä ajuat? *tokkos* tiijjät sitä Saw. (s.v. *ajuan*); *tuletkos* kans ‘kommer du med i följe’ (s.v. *kanssa*)

b. *koskas* tulet kosihin ‘att fria’ (s.v. *kosen*); *kuingas* kaukaa tulet? ‘hur långtifrån kommer du?’ (s.v. *kaukaa*); *kusas* maja pidät, ja *misäs* lounalla levät? (s.v. *lepäjän*); *mistäs* perin juurin olet kotosin ‘vadan härstammar du?’ (s.v. *juuri*); *mitäs* halajat? vad vill du ha’ (s.v. *halajan*); *mitäs* nurajat? ‘vad kvider du’ (s.v. *nurajan*); *mitäs* äriset l. äräjät l. ärjyt? (s.v. *ärisen*); *mitäs* pijka pijskuttelet? ‘talar gällt’ (s.v. *pijskuttelen*); *mitäs* sielä lieruttelet? — taikinata kringeleixi (s.v. *ljerutan*); *mitäs* sijnä fadisa harot? (s.v. *haron*); *mitäs* sijnä nauwwut? ‘vad jamar du där’ (s.v. *naukun*); *mitäs* sijnä owesa alinomaa kahlaat sisälle ja ulos ‘av och an löper i dörren’ (s.v. *kahlaan*); *mitäs* sille irwistelet ‘vad grinar du däråt’ (s.v. *irwistelen*); *mitäs* sinne kaahit? vad kliver du dit’ (s.v. *kaahin*); *mitäs* sinä hörötät (s.v. *hörötän*); *mitäs* sinä kujehtelet? ‘vad konstlar du?’ (s.v. *kujehtelen*); *mitäs* sinä sijnä

köpristelet ‘vad drar du dig’ (s.v. *köpristelen*); *mitäs* sitä sijnä kápälöit ‘vad fingrar du det?’ (s.v. *kápälöin*); *mitäs* tuos tuota ajna mangutat ‘ledsamt begär’ (s.v. *mangutan*); *mitäs* tuossa teuhastat? (s.v. *teuhastan*); *mitäs* tuota lasta rijpotelet? ‘bär hängande’ (s.v. *rijpottelen*); *mitäs* tuota owia röykytät? ‘vad bultar du dörren’ (s.v. *röykytän*); *mixis* niin surulinen olet? (s.v. *suruinen*)

c. *katzos* meidän mojjaa (s.v. *wirsu*); *katos* nuoita mjekkosia ‘se dem lyckliga’ (s.v. *mjekkonen*); *kehoitas* sitä hitasta (s.v. *hias*); *kuules* kuinga kumajaapi (s.v. *kumisen*); *nostas* pilwi luotehesta (s.v. *ukkonen*); ej haittaa *waikkas* wähä olit pois (s.v. *haittaan*); *koskas* somaasti solotit (s.v. *solotan*); ole ääneti, *tahis* saakkin sijwo hollin (s.v. *sijwo*)

Niistä runsaista 30 tapauksesta, joissa *s*-liite viittaa muuhun kuin yksikön 2. persoonaan, kolme neljänestä on joko *mi*- tai *ku*-alkuisia konstituentteja; näitä molempia on suunnilleen yhtä paljon (teksteissä *ku*-alkuiset ovat selvänä vähemmistönä). Vain runsas viidennes tapauksista on *kOs*-tyyppisiä, jollaisia esim. 1700-luvun maallisissa teksteissä on enemmän kuin kolmannes. Tämä johtunee taas aineiston sana-kirjanluonteesta: kun näytteitä poimitaan arkipuheesta, puhekumppanille suunnattu kysymys *mitäs murehdit* voittaa tyypin *mitäs x tekee*. Yleisimmät kysymyssanat, joissa on persoonasta riippumaton *s*-liite, ovat sanakirjassa *kukas*, *mitäs*, *mikäs*, tässä järjestyksessä. Juuri *kukas*-kysymysten suurtaajuisuus poikkeaa tekstiaineistoista, ja esimerkistö viittaa tässä tapauksessa kansankieleen.

(6)

juutaskos sen wei ‘vem hin drog av med den’ (s.v. *juutas*); *kilka kos* täs on ‘vem hin stygge’ (s.v. *kilo*); *surmakos* sitä tjetä ‘vem visste, döden visste ej därav’ (s.v. *surma*); *tuonikos* ne kaikki tjetää ‘döden vet dem alla? vem kan?’ (s.v. *tuoni*); *kingas* färin yli päästään ‘hur kommer man över färjan’ (s.v. *färi*); *kukas* alihangalla souta (s.v. *hanga*); *kukas* nijn kärty on? ‘vem är så knirrig?’ (s.v. *kärty*); *kukas* sen tjetä mihingä minä wijmmein päädyn ‘Gud vet var jag till ett slut stannar’ (s.v. *päädyn*); *kukas* sjeltä hewosta paloittaa ‘vem återhämtar hästen’ (s.v. *palautan*); *kustas* ne kexittihin ‘var hittas sådana’ (s.v. *kexitään*); *mikäs* koko sill’ on? ‘vad är det för storlek’ (s.v. *koko*); *mikäs* paha kurki sen olis wjenyt ‘vem hin hade dragit av med den’ (s.v. *kurki*); *milläs* se korwataan ‘varmed ersättes det’ (s.v. *korwaan*); *mitäs* me woimma sille tehdä? (s.v. *teen*); *mitäs* se tuolla kapaleella tekee ‘med den där trädklubben’

⁷*Kilo* eli *kilka* ‘skogsrå’, ‘ond ande’ merkitsee Gananderin mukaan myös samaa kuin *tihulainen*. Esimerkissä liite on merkitty erilleen sananvartalosta (pro *kilkakos*), mikä on sanakirjassa melko yleistä myös liitepartikkelien *pA* ja *hAn* kohdalla.

(s.v. *kapale*); *mitäs* ämoni teki ‘vad sysslade min moder?’ (s.v. *ämö* idem ac *emä* l. *emo*); *olikos* kansallisia kansa ‘var folk med honom’ (s.v. *kanssa*); *ongos* se siis syndi? ‘är det då en synd’ (s.v. *sijis*); *ejkös* olis ollunna jotain kopatasi konttihisi ‘att sticka i din näverkasse’ (s.v. *koppaan*)

1700-luvulla *s*-liitteen vapautuminen persoonasidonnaisuudesta oli hyvällä alulla, kuten havaitsee vaikkapa edellä olevan näytejakson esimerkeistä ***Juutaskos sen vei, Surmakos sitä tietää*** tai ***Tuonikos ne kaikki tietää*** tai siitä, että *s*-liitteen ohella lauseissa on usein ilmipantu *sinä*-pronomini, esim. *Mitäs sinä näsäviisi repo puhut?* (3b), *Mitäs sinä hörötät?* (5b). Konjunktio *tokko(s)* on löytänyt tiensä Gananderin sanakirjaan pohjalaisesta ja savolaisesta kansankielestä, minkä voi päätellä näytteiden kieliasusta (5a): näytteessä *Tokkos osaat tätä koskia laskia* vokaaliyhtymät (*ea > ia*) viittaavat pohjalaismurteisiin, näytteessä *Tokkos tuijjät sitä* finiittiverbin astevaihtelu on itämurteinen ja Ganander on ilmoittanut lähteeksi Savon kansankielen (vrt. myös *tokkohan* näytejaksossa 15a).

Sanakirjan esimerkkien valossa tuntuu todennäköiseltä, että *s*-liite on määrätapauksissa lyhentynyt *se*-pronominista. Persoonapronominin *hän* tilalla näkyy murteissa usein käytetyn *se*-pronominia, kuten seuraavissa esimerkeissä: *mitä se kuhnij* (s.v. *kuhnin*), *mitä se mölisee* l. *mökisee* (s.v. *mökisen*), *mitä se sijnä korwentaa* (s.v. *korwennan*), *mitä se sijnä räiskää* (s.v. *räiskään*), *mitä se sijnä sohuaa* (s.v. *sohen*), *mitä se sjellä ittexen pomisee* l. *pomisowi* (s.v. *pomisen*), *mitä se sjellä malexii* (s.v. *malexii*) jne. Yleinen kysymystyyppi on *mitä se (siellä) tekee?* (myös: *mitä se hijri sjellä jyystänee*; s.v. *jyystän*) samoin kuin *mikä siellä krapisee*, *mikä siellä ryskää?*, joissa kaikissa on *s*-alkuinen konstituentti heti kysymyssanan jäljessä. Myös yksikön 2. persoonaan kohdistuvissa kysymyksissä on tyyppin *mitäs teet* ohella kaksin verroin enemmän tyyppiä *mitäs + sinä ~ siellä ~ siinä* (~ *siis* ~ *siitä* ~ *sille*) + *teet*, jossa kysymyssanaa seuraa *s*-alkuinen konstituentti, joko pronomini tai adverbi. Tyyppistä *mitäs se tekee* sanakirjassa on kuitenkin vain yksi esimerkki.

1700-luvun näytteistä löytyy vielä perinteisiä vanhakantaisia piirteitä (7a), kuten *s*-liite epäsuorissa kysymyksissä (*oles kukas olet*) tai peräkkäisissä konjunktioissa (*kuins ettäs*); tällaiset näytteet ovat yleensä kirjallisista lähteistä. Mainittakoon myös Gananderin *ets pro es* (kieltoverbin ja *s*-liitteen assimiloitumaton yhdistelmä) sekä kysymyssanan ja kieltoverbin yhdistelmät *mikseis* ja *mikseikös* (näihin verrattava on Procopaeuksen *mikseiköst* näytejaksossa 9).

(7)

a. Florinus Tee *mitäs teet*, *kylläs edestäs löydät*; Ganander 1784 s. 71 engä tiedä *mitäs* konstia taitaisit kukaties minullekin tehdä; s. 40 ajattele *mitäs teet* hautomisellas; s. 92 joss *sinä*

tiedät, *paljonkos* päiwäs taidat ansaita, nijn on se kewiä laskea *mitäs* wuodesa; s. 100 minä en muuta usko, *kuins ettäs* autat minua; 1787 *oles kukas* olet ‘du må vara vem som vill, helst’ (s.v. *olen*); voi sokko, kuin *ets näe!* (s.v. *sokka*); kuin *ets* pahaxuisi ‘om du ej skulle ta illa upp’ (s.v. *pahastun*); *mixeikös?* ‘varför icke’; 1788 s. 4 *Mixeis* siis jokainen Isäntä ja Emäntä sois Karjansa menestywän – – ?

Perinteisen kirjasuomen käytänteen ohella 1700-luvun kansankieli (ts. Gananderin sanakirjan näytteet) tarjoaa esimerkkejä tuttavallisesta jutustelusta, jossa *s*-liitteellä näyttäisi olevan nykyisenlainen läheisyyttä luova funktio (7b): äidin puhetta lapselle (*tahdotkos tittiä*), lasten keskistä puhetta (*voi sokko, kuin ets näe!*) ja naapurusten tai tuttujen juttelua. Nykyisen puhekielen kysymysliite *ks* (< *kOs*) on jo käytössä ainakin lounaismurteessa, sillä ns. laitilalainen sivukäsiala on lisännyt Gananderin käsikirjoitukseen useita näytteitä (esim. *eks, oleks, tahdoks, tuleks*).

(7)

b. *menekkös* pissullen dicitur pueris (s.v. *pissu*); *tahdotkos tittiä* ‘vill du ha tissen’ (s.v. *titti*); *hjeros* se kuiwanut paska irralle ‘gnugga den torkade orenligheten lös’ (s.v. *hieron*); *mikäs sitt?* ‘vad då’ (s.v. *sitte*); *ettäs* ilkenet – – puhua (s.v. *ilkiän*); *entäs* wjelä sitten ‘vad sedan?’ (s.v. *entäs*); *ekks* häpp!?’ ‘skäms du inte’ (s.v. *häpeen* l. *häpiän*); *oleks* hywä laskettaman ‘kan du bra kasta’ (s.v. *lasketan*); *tahdoks* löylytyst?’ ‘vill du ha stryk’ (s.v. *löylytys*); *tuleks* luttin eli luttihin ‘kommer du i dryckesgillet’ (s.v. *luti*); *laskex* minun veitsen terävax? (s.v. *lasken*)

Alaviitteessä 5 on esimerkkejä yksikön 1. persoonaa vastaavasta *n*-liitteestä, joka esiintyy myös Gananderin sanakirjan näytteissä. Ganander on *n*- ja *s*-liitteiden ohella käyttänyt sekä pronomineina että eräiden konjunktioiden liitteinä (yhteen kirjoitettuina) asuja *ma* ~ *man* ~ *män* ja *sas* ~ *säs*. Hän kommentoi *man*-pronomina seuraavasti: “*man* vel *män* part. postpos. pro *minä*, *sixi* kuin *man* ‘till dess jag’.” Mainittuja pronomineja sisältävät esimerkit (7c) ovat sanakirjasta ja satukokoelmasta, ja lähteenä on ollut kansanrunous, minkä Osmo Hormia (1961) on useassa tapauksessa osoittanut (mts. 436, 444 *kustama*; 484, 504 *tuonnema*; 489, 498 *kuinssas*). Mythologia Fennicassa (1789) Ganander on siteerannut eräitä kansanrunojen säkeitä, joissa esiintyvät *kuinssas* ja *ettsäs*. NS esittää *ma, mä* -liitteestä näytteinä verbikonstruktiot *kuulemma, näemmä, tiemmä* (s.v. *mä*); *sa* (*sä*) esiintyy NS:ssa vain itsenäisenä pronomina. Penttilä (1963: 119) toteaa, ettei liitepartikkelilla *ma* ~ *mä* ole aina selvää liitteen luonnetta ja että kirjoitustapa horjuu (esim. *luulemma, luulenma* ja *luulen ma* vaihtelevat keskenään).

(7)

c. Ganander 1787 *jottama* idem ac *kummama* ‘o att, när jag, om jag, rätt nu jag’ *jottama* kohta suutun ‘rätt nu blir jag ond’; *jottama* lyön ‘att jag slår’ (s.v. *jottama*); *kusta-ma* anonen apua? ‘av vem skall jag anhålla om hjälp’ (s.v. *kusta*); *kuimman* ‘då jag’; *kuinsas* kuulet ‘då du hör’; ennen kuin *man* ‘förrän jag’; kuin *man* syön ‘då eller sedan jag fått äta’; kuin *man* kulen ‘då jag får höra’ (s.v. *kuin*); ennenkö *män* hewosen annan (s.v. *kön*); *nijn män* totta toiwoisinkin ‘jag skulle sannerligen önska det så’; 1784 s. 136 Ennen *kuins sas* ennakalla Muitten wikoja wihellät; *Jossas* astuisit ulomma – – ; s. 137 *Jossas* ettit Emäntätäs; s. 128 *Jossas* Herroa hywäilet – – Muista palwelia pahanen; s. 135 *Nijn säs* näet nähtäwästi, Ettei – – ; 1787 *kuins sas* maare maasta ljenet ‘om du så sant är från jorden’ (s.v. *maaren*); *kuinssas* heilut hetteesä (s.v. *heilun*); *nijn säs* tuowo tuonnempata ‘så hämta längre ifrån’ (s.v. *tuon*); *kuinssas* kuulet paimenten pasunan i.e. paimenet rähisöopi (s.v. *pasuna*)

Liitepartikkeliksi tulkittavan *s*-liitteen lisäksi sanakirjassa on joukko *s*-loppuisia optatiiveja, joiden lähteenä on ilmeisesti myös kansanrunous; yhdessä tapauksessa lähteenä on virsikirja. Esimerkkejä: *tuowos* *tälle maalle mandereelle* ‘för hit på detta fasta land’ (s.v. *mandere*); *uskos pysyneös* ‘du må hållas i tron’ 246:12 (s.v. *pysyn*); *wijjös juoxulla jokehen* Run. ‘för löpande till ån’ (s.v. *juoxu*); *ellös märillen menny* ‘gör ej var’ (s.v. *märkä*); *juuwuos meenä mjelikarwahansi* ‘drick som mjöd’ (s.v. *mesi*).

Lopuksi ekskursio 1800-luvulle, sen alkuvuosikymmenien almanakoista ja eräistä muista maallisista teksteistä löytyneisiin esimerkkeihin. Huomattakoon, että poiminnoista vain yhdessä *s*-liite on sidoksissa yksikön 2. persoonaan ja että kysymykset voi tulkita myös retoriksiksi.

(8)

Covey 1808 *Olenkos* myös minä saanut hawaita senkallaisen kaikkiwaldian woiman Armosta? Sinä et kuitengaan taida kieldää, *ettäs* olet syndinen; Almanakka 1825 [talonpoika] ajattelee, *minkäs* tuo tehnee, jos – – kymmenenkin päiwätyötä mitättömästi meni; 1827 *milläs* sitten, kuka tiesi sanotaan, ruokansa saisiwat waiwaiset akat ja koturit – – ?

stA-liite 1600-luvun teksteissä

1600-luvun aineistossa *stA*-partikkeli liittyy interrogatiivipronominiin, kysyvään adverbiin tai *kO*-liitteisen verbinmuotoon (mukana yksi imperatiivi): *Mitästä? Onkosta? Eiköstä?* Liitteellä tuntuu olevan samantapainen tehostava tai konnotaatioita luova merkitys kuin partikkeleilla *hAn, pA* ja *s* nykykielessä. *stA*-liitteitä esiintyy sellaisissa teksteissä, jotka sisältävät kysymyksiä tai yksikön 2. persoonaan kohdistuvia kehotuksia. On yllättävää, ettei tätä liitettä ole Erasmusken käytösoppaassa, vaikka *s*-liite on siinä yleinen. Syy löytynee tekstin tuntemattoman suomentajan idiolektista, johon *stA*-liite ei siis kuulu (liite ei liioin kuulu kaikkien 1600-luvun saarnakirjailijoiden kielenkäyttöön). Suhteellisesti eniten *stA*-liitettä viljelee Pacchalenius, joka asui ja työskenteli Varsinais-Suomessa, Satakunnassa, Pohjanmaalla ja Ahvenanmaalla; hänellä on suunnilleen yhtä paljon *s*- kuin *stA*-liitteitä. *stA*-liitteen käyttö on sidoksissa murrepohjaan, minkä lisäksi käyttöä rajoittavat liitteen (tehostava) funktio ja konteksti. Tämä liite sopii kuten *s*-liitekin puhuttelunomaiseen kontekstiin, samoin saarnoissa yleisiin retorisiin kysymyksiin. Mutta vaikka Pacchalenius ja Erasmusken käytösoppaan suomentaja käyttävät yhtä runsaasti *s*-liitteitä, *stA*-liitettä viljelee vain Pacchalenius.

Kysymyslause on *stA*-liitteen normaali konteksti; 1600-luvun teksteissä puolet *stA*-esiintymistä onkin kysymyssanoja (*mitästä, kuinkasta, kukasta* ja *mikästä*). Muut tapaukset ovat enimmäkseen kieltoverbikonstruktioita (*eiköstä* sekä yksikön ja monikon 1. persoonaa edustava *enköstä*), mukana jokunen 3. persoonan verbinmuoto (*onkosta, voikosta*). Harvinaisuus on imperatiivi *annasta*, ja erikoisia ovat Formulae-dialogien pari tapausta, joissa *stA*-liitteen jatkeena on *s*: *Custastas sait tietä? Mitästäs syöt?* Kahden liitepartikkelin yhtymät ovat *onkos, onkosta*-tyyppisiä tapauksia lukuun ottamatta 1600-luvun teksteissä harvinaisia. Puheena olevan liitteen todellinen suosija Procopaeus tarjoaa pari erikoista kysymyssanan + *kO*-liitteen yhdistelmää: *mikseiköst(ä)* ja *miksemmeköst(ä)*. Esimerkkejä *stA*-liitteisistä verbinmuodoista ja kysymyssanoista:

(9)

L. Petri 1670 C3a *Woicosta* Sathanas Ihmisiä kiusata ja waiwata oman ehdons peräst?
 Procopaeus 1681 A3b *pidäisköstä* meidän hänen ylitzens Kyynelitä wuodattaman; A2a *mixeijköst* nämät [sanat] näkyis minulle soweliäx – – lohduuttaman händä; B4a *mixemmeköst* me racasta Jumalata joca on se caickein suurin Hywyys; Pacchalenius B3b *Ongosta* joscus ikänäns sencaldaista cuultu? L. Petri 1649 A4b *Cucasta* sijs YLKÄ on? Pacchalenius M3b *Millästä* muulla [taidamme maksaa]? Formulae *Coskast* me saamme joutilasna olla?

Edellä esittämäni Formulae-dialogien *stAs*-tapaukset (*kustastas, mitästäs*) poikkeavat tuon ajan kirjasuomen käytännöstä: normaalisti kyseeseen tulee joko *s* tai *stA*, vieläpä niin, että *stA*-liitteen harvoin tapaa *sinä*-pronominin yhteydestä (esim. Formulae *Mitästä sinä teet?* pro *Mitäs*

teet?). Mahdollisesti nämä kaksi liitettä ovat sekaantuneet kielitajussa: *Kuinkas teet?* ~ *Kuinkasta sinä teet?* —> *Kuinkas sinä teet?* Ja koska normaalisti sanottiin *Kuinkasta minä (me, hän jne.) mahdan*, alettiin ehkä sanoa myös *Kuinkas minä jne. mahdan*. Näin ollen nykyinen persoonasta riippumaton *s*-liite olisi ainakin lounais- ja hämäläismurteissa voinut kehittyä *s*-liitteen (< *sinä*) ja *stA*-liitteen (< *sitä*) yhtymisestä. Gananderin sanakirjan kansankielisten näytteiden pohjalta voi olettaa, että *s*-liitteen kehitys oli muissa murteissa toisenlainen: pohjana saattoi olla esim. *se*-pronomini (vrt. alaviitettä 4).

***stA*-liite 1700-luvulla**

Liitepartikkeli *stA* esiintyy kuten *s*-liitekin tietäntyyppisessä, rajallisessa kontekstissa, joskin se on persoonasta riippumaton. Toisin kuin *s*-liite *stA* on sidoksissa murrepohjaan, mistä syystä sen esiintymien suhde *s*-liitteen määrään vaihtelee suuresti eri aineistoissa. 1700-luvun uskonnollisissa ja maallisissa teksteissä *stA*-liitettä on vain kuudennes *s*-liitteiden määrästä (yhteensä nelisenkymmentä poimintoa). Mainittakoon, että 1600-luvun turkulaista puhekieltä edustavissa Formulae-dialogeissa *s*- ja *stA*-liitteen suhde on sama, 6 : 1. Muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta aineistoni *stA*-esiintymät ovat peräisin uskonnollisista teksteistä (näytejakson 10 kaksi viimeistä esimerkkiä ovat maallisista lähteistä).

Aivan kuten 1600-luvun aineistossa *stA*-liite esiintyy 1700-luvullakin ennen kaikkea kysymyssanoissa (yli puolet tapauksista): yleisimmät esiintymät ovat *mitästä*, *mikästä*, *kuinkasta*, *kukasta*, *kusasta*; aiemmin esiintymätön on *kutkasta*. Neljännes on *eiköstä*-tapauksia, loput verbimuotoja (*kuulesta*, *tulesta*, *onkosta*, *pitäisköstä*). Kuten näytejaksosta 10 ilmenee, *stA*-liitteitä löytyy useilta uskonnollisten tekstien kirjoittajilta, mutta vain esiintymä tai pari kultakin.

(10)

Salamnius s. 6 *Cusast* Judasten Cuningas – – asupi? s. 61 *Mitästä* walitat Waimo? Laihiander s. 14 *Eiköstä* Dawid itze tietänyt että; Wegelius s. 47 Waan *eiköstä* sijs sitä Historiallista Tietoa – – pidä olemangan cuingast minun pitä; Stenbäck s. 9 *Cusasta* on meidän Jumalamme coscan waatinut; s. 37 *cuingast* minun pitä itzeni käyttämän; Saxberg s. 7 *cukasta* meistä olis niijn cowa; s. 10 *Missästä* – – Onnelisus seiso? Lithovius s. 197 *Cutcasta* ne owat? s. 120 *Mikästä* niihin on syy? Frosterus s. 67 *Mitästä* me tähän sanomme? Poppius s. 9 Mutta

eiköstä muuta? A. Chydenius *Mikästä* sijs yllytti murhajat -- ? Jo! yxi kirottu himo -- ; Almanakka 1787 *Ongosta* siis se tarpellinen että usein ajaa ja ruokota peltomaata?

Gananderin sanakirjassakin *stA*-liitteestä on vain parisenkymmentä esimerkkiä (näytteet 11), toisin sanoen vähemmän kuin vuosisadan uudesta tulokkaasta *hAn*-liitteestä. Näytteissä on aitoja kansankielisiä esimerkkejä, joiden *stA*-konstituentit poikkeavat teksteissä esiintyvistä: imperatiivit *antakaasta*, *saakkast(a)* ('saakaa+sta'), *lähkämmästä* ('lähtekä(ä)mmä+stä'), *riisust(a)*, *älwöstä* 'ällös' ja imperatiivifunktionen passiivimuoto *pannaansta*. Tässä *stA*-liitteellä on sama funktio kuin (*pA*)s- tai *hAn*-liitteillä nykyään: *Annapas* ~ *Annahan* kun minä pääsen meuruamaan ~ *saan miestä käsikynkästä*; *Lähdetäänpäs* ajamaan; *Pannaanpas* veikka 'veikataanpas'. Mainittakoon lisäksi joitakin sanakirjan fraasi-ilmauksia eli 1700-luvun keskustelun aineksia. Huomiota saattoi pyytää ilmauksella *Kuulesta!* 'hör' (s.v. *kuulen*), kiinnostusta osoittaa vaikkapa ilmauksilla *Niinkö?* ja *Niinköstä?* 'mån så' (s.v. *nijn*) tai *Eiköstä* 'männe icke'. Toiselle saattoi naureskella sanomalla *he, kuingas sitt?* 'hur då'; *he kuingast se sitt viimengän mahta oll*; *he tommonengos se oliki?!* (s.v. *he* adv. interj.). Lupaa voi pyytää ilmauksella *saangost ma?* 'får jag då' tai *saankoma?* 'får jag' (s.v. *saan*); maljaa kohotettaessa käytettiin fraaseja *saas tästä* 'gott år', *saappas tästä* 'Er skål' ja *saakkast täst* (s.v. *saastan*), joissa vaihtelevat liitteet *s*, *pas* ja *st(a)*.

(11)

etköstä sijtä lukua pidä; *ejköstä* hän sijtä suuttuis 'männe icke han skulle ledsna' (s.v. *en*); *Tappakost* hä miest? (s.v. *sokka*); *andakasta* yxi helwes lihaa (s.v. *helwe*); *annasta* löylyä 'kasta bad' (s.v. *löyly*); *annasta* minä pääsen meuruamaan 'låt man mig komma att neddriva' (s.v. *meuruan*); *annasta* minä saan mjestä sipipankasta l. käsi kynkästä 'låt mig få gripa an, leda karln från armen' (s.v. *pankka*); *lähkämmästä* ajamahan 'låt oss börja att köra på' (s.v. *lähden*); *pannaansta* weikka 'låt oss hålla vad' (s.v. *weikka*); *sijrrystä* pian sinäkin tänne weikkoni wetäy (s.v. *sijrrän*); äijä, *riisust* takkis (s.v. *takki*); *teestä* kerran 'gör man en gång' (s.v. *teen*); *älwöstä* menkö (s.v. *älä*)

***pA*-liite 1600-luvun teksteissä**

Saarnoista (n. 70 000 sanetta) löytyi vain seitsemän *pA*-esiintymää ja muista teksteistä näiden lisäksi 28, siis yhteensä 35. Sitä paitsi esiintymät ovat paljolti virsi- ja raamatunsitaatteja ja niin

ollen toistoa (*enpä, eipä, sinäpä, hänpä, sepä, jopa, tuskinpa*). Muita tapauksia on vain muutama. Ei ihme, että juuri *pä*-liitteiset kieltomuodot ja pronominit ovat päässeet 1600-luvun kielioppeihin. Vaikka ajan proosateksteistä tapaa yleensä vain *eipä, jopa, vieläpä* -esiintymiä, virsissä ja runoissa on muunlaisiakin (*kulkip, olip, voittip* jne.). Pacchaleniuksella on *eipä*-hokemien ohella pari idiomaattisempaa tapausta (mm. *oletpas*), samoin Formulae-dialogeissa, joissa *pA*-liitteellä on selvä tehostava (*jopa* inttävä) funktio. Eräät dialogien *enpä, eipä* -tapaukset muistuttavat jo nykysuomen vastaväitteitä (tyyppi *Enpäs tee!*), joskaan 1600-luvun koulupoikien sanailua ei voi täysin rinnastaa nykyiseen "juupas—eipäs" -tyyliin. Formulae-dialogeissa *pA*-liitteen tilalle sopii usein nykykielen *hAn* (*Sepä se on, jota minä pelkän* = Sitähän minä pelkään). Seuraavissa tekstinäytteissä olen selventänyt dialogirepliiikkien merkitystä mainitsemalla hakasulkeissa joko edeltävän repliikin tai muun selityksen.

(12)

Pacchalenius A6a *Sinäpä* sijs olet sanonut minulle: A6b Ach *olepas* minua aina ennengin cuullut; Formulae *Embä* minä tahdo maata ["Maata pitää mendämän"]; *Embä* minä estä sinua [nimittäin lukemasta, vaikka itse rupeankin nukkumaan]; *Eipä* vielä ole päiwä ["Aica on jo ylös nosta"]; *Etpäs* sitä pidä costamata [= Sitä et kyllä tee rangaistuksetta]; *Eipä* hän ole läsnä [nimittäin opettaja, joka oli kieltänyt poikia puhumasta]

Agricolan kieli on monen 1600-luvun *pA*-muodon lähde, sillä liite on jokseenkin yleinen Uuden testamentin suomentajan tekstissä. Agricola on aivan eri linjoilla kuin 1600-lukulaiset, mutta niin kiinnostavaa kuin syiden pohtiminen olisikin, Agricolan liitepartikkelit eivät kuulu tämän kirjoituksen piiriin. Osa Agricolan oudoista *pA*-tapauksista lienee latinan lähimerkityksisten ilmausten vaikutusta, ja Agricolan vaikutus puolestaan näkyy 1600-luvun kirjoittajien kynänjäljessä. Nekin tekstit, joissa on muita enemmän ja muista poikkeavaa *pA*-liitteen käyttöä, voivat hyvin perustua latinan malliin, kuten esimerkiksi Pacchaleniuksen (F5b) *Mikästä Esther oli? Isätöin ia Äititöinbä hän oli* (vrt. latinan *que*-liitettä).

1600-luvun teksteistä ei tapaa sellaisia nykysuomen retorisia kysymyksiä tai kehotuksia kuin *Kukapa ei Tiinaa tuntisi, Katsopa(s) tänne* jne. Liitteen tehtävänä lienee vain tehostus, mikäli kyseessä ei ole puhdas fraasi. Toisaalta esimerkiksi partikkeli *jopa* ei ole yhtä kiteytynyt kuin nykyään, kuten ilmenee Petraeuksen kieliopin esimerkistä *jopa hän tuli* (s. 63) tai Laurentius Petrin lauseesta (1644 B2b): [Luther] *wastais: -- jopas oppinembi minua olet* [vastaus pojalle, joka kerskui osaavansa koko katekismuksen]. Kummassakin tapauksessa *pA*-liitteellä on lähinnä nykyisen *hAn*-liitteen funktio.

pA-liite 1700-luvulla

Tekstit

1700-luvun teksteissä *pA*-liitteitä on yhtä harvassa kuin edellisen vuosisadan aineistossa: poimintoja kertyy kolmisenkymmentä, näistä runsas neljännes uskonnollisista teksteistä. Lähes puolet on *eipä*, *em(me)pä* -tapauksia ja toinen puoli verbinmuotoja; näiden lisäksi on jokunen adverbi (*jopa*, *niinpä*, *vieläpä*). Tekstien *eipä*-esiintymät (näytejaksossa 13a) lienevät osaksi Agricolasta periytyvän käytön mukaisia; *pA*-liite on niissä likimain redundantti, koska se ei juuri tuo sanottuun lisämerkitystä. Toisaalta liitteen voi määrätapauksissa ajatella korvattavaksi *hAn*-liitteellä, ja tällöin ilmauksista tulee aiempaan viittaavia huomautuksia tai muistutuksia (vrt. White 1993: 308). Tällaisia olisivat näytejaksossa 13a mm. Frosteruksen ja Aejmelaeuksen esimerkit (*Eihän järjetön luontokappale – – ; Eiväthän eläimet – – ; Eihän Jumala ole luonut meitä kiviksi – –*).

(13)

a. Salamnius s. 62 *Menisinbä* ottamahan; Wegelius s. 52 *Caickipa* ne käywät – – Pyhää Sanaa cuulemasa; Frosterus s. 9 *Eipä* järjetöin luondokappale ota sitä tehdäxensä; s. 38 *eipä* he tiedä nijstä; s. 38 *Eipä* eläimmet kuitengan älyä; s. 72 *wieläpä* otollisella kelillä, suxilla warustettu; Aejmelaeus s. 16 nijn *eipä* tosin Jesus ole sitä siihen jättänyt; s. 12 sillä *emnepä* ole kiwixi ja kannoixi – – Jumalalda luodut

1700-luvun maallisten tekstien *pA*-liite ei ole yhtä stereotyyppinen kuin 1600-luvun tekstien: alullaan on uusia funktioita. Gananderin arvoituskokoelmansa esipuheessa siteeraamassa arvoituksessa (s. 4) on *pA*-liitteinen imperatiivi (***meppä*** *tyttö kattomaan*) ja selityksessä *pA*-liitteinen finiittiverbi (*tuleepä*), jossa liite ilmaisee jotakin yllättävää tai NS:n sanoin (s.v. *-pa*) “vasta havaittua t. mieleen tullutta”. Vanhoissa saduissa *pA*-liitettä on käytetty mm. kerrontaa aloitettaessa (“Olipa kerran”) tai siirryttäessä uuteen vaiheeseen; vrt. Gananderin satujen (s. 136) ***Tulipa*** *tuttu toverinsa*. Samantyyppisiä siirtymiä ovat almanakoista kirjaamani (ks. näytteitä 13b) ***Näemmäpä*** *me*, ***Mutta sanotaanpa***, ***Onpa*** *koeteltuki*, ***Voitetaanpa*** *tämäki asia*, ***Erehdytäänpä*** *siinäki*, joiden *pA*-tapauksia voi pitää myös kytkentänä edellä sanottuun tai yleiseen

(pragmaattiseen) tietoon, silloin kun *pA*-liitteen tilalle sopii *hAn*: *Mehän näemme, Mutta sanotaanhan, Voیتetaanhan* ('ratkaistaanhan') *tämäkin asia* [tekemällä niin ja niin]. Uutta on Gananderin saduissa myös *pA*-liitteen myönnytystä ilmaiseva käyttö (s. 93): ***Olkoonpa niin***.

(13)

b. Florinus *Jopa* se rautacangen kärwäisen tacapuoles taitta; *Omba* kissallakin nisät; *Saipa* sijwilä sians päällä muiden ländymysten 'astioiden'; Ganander 1783 s. 4 *meppä* tyttö kattomaan mikä sieltä tulee? *tuleepa* hänestä yxi tyttö repale ryysyissä; 1784 s. 135 *Eipä* ilmoisa ikänä *Eipä* elinkautenakaan; s. 137 *Eipä* totta tosiahan; s. 130 *Empä* huoli ensinkänä; s. 130 *Empä* ole ollenkana minä Lääkärein lugusta; s. 121 *Niin pä* se taitaa tapahtua; s. 93 *Olkoonpa* niin, sanoi yrttitarhan Haltia, mutt' en minä annaa [Sic] pettää itsiäni kauniilta sanoilta; s. 136 *Tulipa* tuttu towerinsa; Almanakka 1777 *Eipä* tosin taida nimittämätä oldaa; 1780 *Näemmäpä* me joca päiwä merkin sijhen meidän yrtti-tarhoisamme; 1783 Jos waraa on – – heinijä pandaa luoxe, *ombä* niin paljon parembi; 1785 Mutta *sanotaamba*, mergelöimisen tekewän Isän rikkaxi; wan Pojan köyhäxi; *ombä* koetelduki, että [näin tapahtuu]; 1786 *woitetamba* tämäki asija, jos sonda-wettä edellä puhutusta kuopasta ylös sonda-tungijollen pumpputaan; *erehdytämbä* siinäki, ettei sondaa peldomaan jälken sowiteta

1700-luvun näytejaksojen lisäksi esitän muutaman näytteen 1800-luvun alun almanakoista (13c). Näistä löytyy "konsessiivinen" *olkoonpa* (v. 1822) = 'olipa voitto mikä hyvänsä, siitä ei rikastu'. Vasta uuden vuosisadan almanakoissa on esimerkkejä retorisisista kysymyksistä (1822 *Mitäpä*s – – minä tähän woin? 1824 No *mitäpä*s tästä?) sekä *pA*-liitteestä johtopäätöksen ilmaisimena, tyyppi "jos x tämän näkisi, *tulisipa* varmasti toisiin ajatuksiin (esim. vuoden 1830 almanakka). Tosin Gananderin sanakirjassakin on jo tällaista *pA*-liitteen käyttöä (ks. näytejaksoja 14b, d).

(13)

c. Almanakka 1822 yhtä tuo tekee, *olkoonpa* tuo 2 hetken voitto mitä hyvänsä, ei tuosta rikastu; *Mitäpä*s minä tähän woin, ajattelee kukin Talonpoika; 1824 No *mitäpä*s tästä? taitaa kyllä moni arwella; 1830 joka – – näkis kuinka runsaasti Karja hyvän palkitsee, *saispa* totisesti toiset ajatukset; 1835 [tahtoisin saada niittyni parempaan kuntoon] mutta *mitäpä* minä – – woin tehdä; *Sanotaanpa* kyllä että ruohot paremmin kaswawat warjossa

Gananderin sanakirja

Gananderin sanakirjassa on runsaat 170 sellaista hakusanaa, joiden esimerkistö sisältää *pA(s)*-liitteisiä sanoja. Erityyppisiä konstituentteja on seuraavasti: kieltoverbejä (*eipä*, *empä*, *eppäs* ~ *etpäs*) sekä pronomineja on kumpaakin neljännes esiintymistä, imperatiiveja ja muita verbin finiittimuotoja (lähinnä preesensia ja imperfektiä) runsas kolmannes, loput ovat adverbeja, joukossa muutama substantiivi ja adjektiivi. Yleisimmät *pA*-liitteiset sanamuodot ovat *eipä*, *sepä*, *onpa* ja *jopa* tässä järjestyksessä. Liite *pA* on väliin merkitty erilleen emokonstituentistaan: **se pä** *jytykin on* (s.v. *jytinä*); **se pä** *wasta ljepsahtelö* ‘är visp’ (s.v. *ljepsahtelen*); **nijn pä** *sijnä on älyämistäin* (s.v. *älyäminen*). Ganander on maininnut mm. seuraavat *pA*-liitteiset fraasit: **ejpä** *wain* l. **ejpä** *wai-nen*, **jopa** *wainen* (s.v. *wai*), **jopa** *kaiketik* ‘nog, fullt väl’ (s.v. *kaiketi*), *kuttis*, **nijnpä** *käwi*, *kuttis*, **minä pä** *sain* (s.v. *kutti*), **nijmb** *ongin* ‘det är så’ (s.v. *nijn*), **sepä** *sen on* ‘rätt så’, **sepäsen** ‘ja så, var det så’ (vox affirmandi, admirandi, indignandi) ja *mitäpä*s (pro *mitästä* = *miteäs*).

Ganander selittää *pA*-liitteen määräisyyttä ilmaisevaksi jälkipartikkeliksi (“*pa*, *pä* partic. enclit. postpos. definitiva”), esimerkkinä *jokapa tiesi* ‘den som vet’, ts. korrelaatiton relatiivipronomini (= se joka). Toisesta yhteydestä (s.v. *pakina*) löytyy sama *jokapa*-pronomini, tällä kertaa laajemmassa kontekstissa: **jokapa** *hänen pakinoillansa lje ollu* eli *hänen pakinoitaan kuunteli* ‘bryr sig ej, frågar litet efter hans pladder’. Liitepartikkelilla lienee lähinnä konsessiivinen funktio (huom. myös potentiaali *lie ollu*): ‘Joka hänen jaarittelujaan kuuntelikin (tai: ‘lienee kuunnellutkin’), ei niistä piitannut’. NS (s.v. *joka*) mainitsee useita esimerkkejä relatiivipronominin *joka* korrelaatittomasta käytöstä, mutta liitepartikkeleja ei pronominessä näy; konsessiivisissa yhteyksissä esiintyy korrelaatittomana relatiivipronominina *kuka* ‘se joka’, esimerkiksi “Tuli kuka tuli, minä en pelkää” (NS s.v. *kuka*). Tässä 1700-luvun kansankielen käytänne poikkeaa nykykielestä.

Kieltomuodot, pronominit ja adverbit olivat 1600-luvun teksteissä lähes yksinomaisia *pA*-liitteen emokonstituentteina; Gananderin kansankieliset esimerkit osoittavat tämän liitteen esiintyneen yleisesti myös verbeissä. Useiden kielinäytteiden puheenaiheista kuvastuu maalaisyhteisön arki, ja murrepiirteiden pohjalta voi tehdä päätelmiä näytteiden alkuperästä, vaikka Ganander on usein jättänyt lähteensä ilmoittamatta. Olen pyrkinyt valitsemaan esimerkeiksi aidon tuntuisia lausahduksia. Niinpä *eipä*-esiintymätkään eivät ole vain stereotyyppioita, vaan toteamuksia, joilla puhuja ilmaisee havaitsemansa asiointilan tai uuden kääntein; moni ilmaus voisi olla huudahdus (näytejakso 14a):

a. *eipä* hän enä ollut löytävillä (s.v. *löydyn*); *ejpä* he tahtoneet kuullakkaan (s.v. *kuulen*); *ejpä* nuot puut – – tahdo syttyä (s.v. *sytytyn*); *ejpä* olukkaan wjelä säpissä (s.v. *säppi*); *ejpä* pannu tuoxeenkaan ‘rördes ej’ (s.v. *tuoxi*); *ejpä* se sitä suotta tehnyt (s.v. *suotta*); *ejpä* sen päähän pysty ‘han fattar ej’ (s.v. *pää*); *ejpä* sijtä ollut wakinaista puhetta ‘därom var ej visst avtal’ (s.v. *wakinainen*); *ejpä* tullukkaan kaupan tekoa ‘det blev ej någon handel av’ (s.v. *kauppaaminen*); *ejpä* täss rokas ole höystöä ‘här i ärtsåppan är ej något fett’ (s.v. *höystö*); *embä* tott ma händ hyljäis (s.v. *hyljän*); *empä* kexinyt, hawannut, hoksannut ‘jag blev ej varse’ (s.v. *kexin*); olis tuollain lokerosa marjoja waan *ejpä* sjeltä saa ‘där i stenholstret vore ock bär men man får ej dädan’ (s.v. *lokerö*)

Useimmat b-jakson näytteet ovat niin ikään huudahduksenomaisia toteamuksia: niiden *pA(s)*-liitteiset konstituentit ovat substantiiveja, adjektiiveja, pronomineja ja adverbeja. Aihepiiri on arkinen, kontekstiksi voi kuvitella maalaisnaapurien keskinäisen jutustelun päivittelyineen. Kahdessa viimeisessä esimerkissä on retorinen kysymys (*kukapa, mitäpä*), jollaisia ei vielä esiinny 1700-luvun tekstiaineistossa (1800-luvun puolella kylläkin). Asu *kukoapa* ‘kukapa’ viittaa itämurteiseen alkuperään, ja sen hakusanan *kuomi* Ganander mainitsee savolaiseksi.

(14)

b. *Ewapa* kexi kelpo neuwwon ‘hittade på ett gott råd’ (s.v. *kexin*); *helläppä* sinun jalkas owat (s.v. *hellä*); *heppä* sen teitkin ‘det var ju desamma som gjorde det’ (s.v. *hepä*); *hewoimpa* sinä elelet ‘skickar dig som en häst’ (s.v. *hepo*); *hywältäpä* täs lemuaa (s.v. *lemajan*); *ilmanpa* ma täs aikailen (s.v. *ajkailen*); *jopa* se nyt on peräti raiwos ‘han är nu alldeles galen’ (s.v. *raiwo*); *jopa* se on kokona hijwassa ‘han är allt full’ (s.v. *hiwa*); *kaikkipa* sinä olet ruskottunut ‘du är nu allt solbränd’ (s.v. *ruskoitun*); *lomaspa* sinä oot ‘du är nu mager, utsvulten’ (s.v. *lama*); *lystiäpä* se oli ‘det var roligt’; *minäpä* sen ensin tjellä äkkäsin (s.v. *äkkään*); *nepä* neuwwon kexit ‘de fann på råd’ (s.v. *kexin*); *pahonpa* hän äikähti ‘skrek illa till av skrämnel’ (s.v. *äikähdän*); *sepä* sillä oli ijlikin ‘han har full så till mods’, ’han hade ej liten skyndel’ (s.v. *iili*); *semmonenpa* sinä olet asia mjeskin ‘tänk vad du är en förträfflig karl’ (s.v. *asia-mjes*); *sepä* nyt hekotusta on ’det var ett fasligt skrattande’ (s.v. *hekotus*); *sepä* solottaa ‘ymnigt urinerar’ (s.v. *solotan*); *sepä* wast’ on liehakoitzemist’! (s.v. *ljehakoitzeminen*); *sepä* wasta oli kolkko mjes ‘en sträv oblid karl’ (s.v. *kolkko*); *sijnäpä* se on pykälä ‘här måste man stanna’ (s.v. *pykäle*); *sinneps* menikki, es tänn tullukka (s.v. *sinne*); *wieläpä* Te oletta yxisillännä ‘Ni är än i lätta kläder’ (s.v. *yxisillään*); *kukoapa* sjellä kuomisa istuu? ‘vem tro

sitter där i kuren’ (s.v. *kuomi*); *mitäpä* minä murehdin ‘vad mån jag skulle sörja för’ (s.v. *mitäpäs*)

Imperatiivit (näytejakso 14c) ovat joko *pA*- tai *pAs*-liitteisiä. Useissa on milloin itä-, milloin länsimurteisiin viittaavia piirteitä. Läntisiä asuja ovat mm. *kattoppa*, *meeppä*, itäisiä puolestaan *läheppä*, *määppä*. Kuten näytteistä ilmenee, Ganander on väliin ilmoittanut esimerkiksi savolaisperäisyyden (*lijtäppä*, *määppä*, *nouseppa*). Kaksi viimeistä esimerkkiä osoittavat ainakin kombinaatiota *pAs* käytettävän pragmaattisena partikkelina: *tuleppas* ei ole enää kehotus, vaan lähinnä uhkaus (‘älä yritäkään’; jos yritätkin, niin’); *äläpäs* puolestaan ilmaisee kummastelua (Gananderin mukaan joko halveksuntaa tai ihailua) aivan kuten nykysuomenkin “Äläpäs ~ Äläs kummaa” (NS s.v. *äläpäs*). Tässä ollaan jo kaukana 1600-luvun kirjasuomen *pA*- tai *s*-liitteiden stereotyypisistä käytöistä.

(14)

c. *haastatappa* wjelä toinen kerta ‘befråga än andra resan’ (s.v. *haastatan*); *meeppä* tyttö kattomaan, mikä sjeltä tulee (s.v. *hyis*); häh! *omba* sillä kalkku ‘o han har anseende’ (s.v. *kalkku*); *kattoppa* kuinga se maata kellottaa ‘se hur han ligger commode’⁸ (s.v. *kellotan*); *kijhotappa* tuota walkiata ‘laga elden att brinna’ (s.v. *kijhotan*); *lijtäppä* sata yhteen (Saw.) ‘skriv 100 fullt’; *lijtäppäs* tuo kijnni ‘löd ihop’ (s.v. *lijtän*); *loistappa* minulle tuolla walkialla ‘lys åt mig’ (s.v. *loistan*); *läheppä* tähän latuhun ‘kom på dessa skidspår’ (s.v. *latu*); *määppä* ukko leäwää latikoimaan Saw. ‘fähus’ (s.v. *lääwä*); *nouseppa* wjeras lohollen Saw. ‘kom och ät rovröran med mjöl’ (s.v. *lohko*); *otappa* sarkat suuhusi ‘ta en värmare’ (s.v. *sarkka*); *sallippa* sanan sanonen ‘tillåt att säga ett ord’ (s.v. *sallin*); *tuleppas* sijhen nenäilemään ‘våga dig hit att nosa’ (s.v. *nenäelen*); *äläpäs* wjelä sitä saalista ‘och tänk man till hur stor vinst! O hurudant byte han fick’ (s.v. *äläpäs*)

Sanakirjan kielinäytteissä on myös muita *pA*-liitteisiä verbimuotoja (14d). Preesensmuodot ovat huudahduksia — ihmisiä, ruokaa, säätä yms. koskevia mielipiteenilmauksia ja yleensä nykysuomessakin käyviä. Kyseessä voi olla myös uuden puheenaiheen esiin tuominen *pA*-liitettä käyttäen (*tahdonpa* minä – – ; vrt. NS s.v. *-pa*). Imperfektit ovat toteamuksia, jotka viittaavat aiemmin puheena olleeseen tai tapahtuneeseen (*saipa* hyvän loven päähänsä); ilmaukset voi usein tulkita huudahduksiksi. Suuri osa *pA*-liitteisistä finiittimuodoista on peräisin kansanrunoista tai muusta runomuotoisesta lähteestä, mistä syystä en ole sijoittanut niitä kansankieliseen näytejaksoon

⁸ Ruotsinkieliseen lauseeseen on yhdistetty latinan adverbi *commode* ’mukavasti’.

14d. Joitakin esimerkkejä runolähteistä: *laulaisimpa, taitasimpa, waan en kehtaa kylässä; rijsuupa ripattomaxi, aiwan perki paljahaxi; ruwennempa, ruohtinempa* ‘jag vågar mig’; *saipa siiwilä siansa* (vrt. Florinuksen versioon näytejaksossa 13b); *sysäsipä wenonsa wesille sata lastun lainehille; tjesinpä minäin ennen wälkäwän wäwyn kypärän; weipä hewot heinikosta*. Näytejakson 14d esimerkeistä toiseksi viimeinen on sananlasku, jonka *pA*-imperfekti *olipa* ilmaisee johtopäätöstä (‘jos oli niin, *olipa* myös näin’); viimeisen näytteen *pA*-liitteinen 3. persoonan imperatiivi *olko(h)onpa* ilmaisee puolestaan myönnytystä, aivan kuten Gananderin satukokoelman *Olkoonpa*-tapaus (näytteissä 13b).

(14)

d. *lähteepä* sijtä ajoxesta raattaa ‘mycket var’ (s.v. *raatta*); *omba* täsä wijma (löyly, haisu) (s.v. *wijma*); *ompa* se hywää mujakkaa ‘det var rätt surt’ (s.v. *mujakka*); *ompa* sillä runnakkoa ‘är stor till kroppen’ (s.v. *runnakko*); *ompa* sjellä hälinä (s.v. *hälinä*); *ompa* tuokin melkein wanha kehno luusteri ‘ett gammalt förfallet stökhus’ (s.v. *luusteri*); *tahdonpa* minä sitä moloxua ‘hålla för främmande’ (s.v. *moloxun*); *taidatpas* wjeläkin tulla juoruhun ‘du lär råka ut för byskvaller’ (s.v. *juoru*); *tuntuupa* tämä hornialta (s.v. *hornia*); *walwottaapa* nyt minua ‘jag får nu ingen sömn’ (s.v. *walwoitan*); *olimpa* minäik ennen mjes ‘jag var ock tillförene karl’ (s.v. *olen*); *olipa* se jotakin ‘det var något’ (s.v. *jotain*); *olipa* se sukkelakin ‘det var verkligen rätt roligt’ (s.v. *sukkela*); *saipa* hywän lowen päähänsä ‘fick en bula’ (s.v. *lowi*); joss toinen oli kannalda kawala, *olipa* toinen wijsas warpahilda prov. (s.v. *warwas*); *olkohompa* ehkei mitenkään se on nijn paljon ‘vare hur som helst’ (s.v. *miten*)

***hAn*-liite**

Esitellessäni vanhojen kielioppien liitepartikkeleista antamia tietoja siteerasin Vhaelin mainitsemaa arvoituksellista “kieltopartikkelin” ja pronominin yhdistelmää *eipä hän kuka* ‘Hwem då?’ (lat. ‘quis alius quam ille’), mutta jätin tuolloin avoimeksi *hän*-konstituentin tulkinnan. Jos sen katsoo persoonapronominiksi, ilmaus on käsittämätön; liitepartikkelitulkinta tekee ilmauksesta järkevän: *eipähän kuka* ‘eihän kukaan’ (murteissa indef.pronominina *kuka*; NS s.v. *kuka*). Tällöin on kylläkin todettava, että *hAn*-liite esiintyy kirjallisuudessa puoli vuosisataa aiemmin (1733) kuin Vanhan kirjasuomen sanakirjan esimerkeistä ilmenee (ks. tämän kirjoituksen alkua). Tulkinta *hAn*-liitteeksi saa vahvistusta Gananderin sanakirjasta, jossa kieltoverbin (s.v. *en*) käyttöä on valaistu lukuisilla

liiteyhdistelmillä; *s-*, *stA-* ja *pA-*liitteisten esimerkkien (*etkös*, *etköstä*, *ejpä wain*) ohessa on mainittu *eipähän kuka* ‘ingen annan än han’, ‘vem då’, jonka Ganander on siis ottanut Vhaelin kieliopista mutta kirjoittanut pronominin ja liitteen yhteen. Gananderin mukaan kyseessä on negaation avulla tapahtuva vahvistaminen, siis kiellolla on myönteinen merkitys (“affirm. per negat.”): *eipähän kuka* = ‘kukapa muu (kuin x)’.

Gananderin sanakirjassa on hakusanana liite *hAn*, jota tekijä on selittänyt käytettävän sekä vahvistavana että kysyvänä jälkiasemaisena partikkelina (“*han* vel *hän* partic. postposit. enclit. et affirmandi & interrogandi”). Tämän liitteen jonkinmoiseen itsenäisyyteen — tai ainakin käytön vakiintumattomuuteen — viittaa se, että *hAn* on sanakirjassa merkitty milloin yhteen emokonstituentin kanssa, milloin siitä erilleen. Väliin liite on mukautunut vokaalisointuun, väliin *hän*-asu on kirjoitettu yhteen jopa takavokaalisen konstituentin kanssa: *jopa hän* idem vel *jopahan* (s.v. *jo*); *jokohän*; *se hän*, *tokkohan*, *tokkohän* jne. Sanakirjasta tapaa jopa asun *seköhön*, eräiden pohjalaismurteiden *onkoon*, *eiköön* -varianttien sukulaisen (vrt. Muoto-opin arkiston Kalajoen ja Kälviän kokoelmat). Vastaavanlainen tapaus on vuoden 1784 almanakan *ongoon* ‘onkohan’ (näytejakso 15c). Kysymyksen *tokkohän sinä sinne mänet?* alkuperäksi Ganander on maininnut Savon ja Pohjois-Pohjanmaan murteet (“Saw. & Botn. Sept.”), joten *hAn*-liitteen voi päätellä esiintyneen ainakin näissä murteissa 1700-luvulla. Myös Gananderin saduista (1784) löytyy *hAn*-liitteinen kysymys⁹ (näytteet 15c). Nykyään tätä liitepartikkelia käytetään runsaimmin Savossa, Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla sekä Kaakkois-Hämeessä (Mäkelä 1993: 2—5).

Jo *pA*-liitteen yhteydessä huomautin Gananderin epäjohdonmukaisesta tavasta kirjoittaa liite milloin yhteen, milloin erilleen (syynä voi tietenkin olla myös se, että Ganander on seurannut eri tapauksissa avustajiensa ortografiaa). Tulkintavaikeuksia ei synny *pA*-liitteen kohdalla, mutta jotkin erilleen kirjoitetut *hän*-tapaukset jättävät sijaa epäröinnille: onko *eipä hän* yhtä kuin *eipähän* ja *on hän* yhtä kuin *onhan*? Seuraavissa tapauksissa *hän* lienee katsottava liitteeksi, sillä persoonapronomini ei sovi lauseyhteyteen (puheena ovat ‘väljähtynyt juoma’, ‘haittaava vanhuus’ sekä ‘(jää- tai kivi)lohkareet’): *jopa han on juoma wähä waljahtunut* ‘smakar av bortdomnad’ (s.v. *waljahtunut*); *ejpä hän wjelä wanhuus haitanne* ‘han är ej så gammal att han tyngs av åren’ (s.v. *wanhuus*); *ompa hän semmosis lokeroisa* ‘är i klimpar’ (s.v. *lokero*).

Esimerkistöissä *hAn*-liitettä on käytetty kombinaatioissa *kOhAn* ja *pAhAn*. Liite esiintyy — aivan kuten Ganander on selittänyt — toisaalta kysymyksissä, toisaalta vahvistamassa toteamuksia. Kysymykset (näytejakso 15a) ovat joko retorisia (***Kukahän*** *siinä ilmassa ilkenisi olla?* ***Tokkohan***

⁹Gananderin satukokoelman *mikähän*-kysymyksessä on myös kaksi peräkkäistä *s*-liitteistä konjunktiota, *kuins ettäs* (sama konjunktiopari esiintyy myös näytejaksossa 7, lähteenä sama satukokoelma). Ainakin näytejakson 15c konjunktiosta ensimmäisen voisi katsoa lyhentyneen *se*-pronominista: *Mikähän sinulla on työnä muu kuins* [*< se*] *ettäs* [*< sinä*] *täytät oman vatsas?*

tosi lie?) tai varovaisen tunnustelevia (***Tokkohan*** *sinä sinne mänet?* ***Tokkohan*** *on heitteitä tällä välillä?*). Liitteellä näyttäisi emomurteissaan (savolaisissa ja pohjalaisissa) olleen jo 1700-luvulla nykyisenlainen jyrkkää kysymystä lieventävä funktio. On myös merkille pantavaa, että joissakin ilmeisen savoilaisasuisissa näytteissä *hAn*-liitteen yhteydessä esiintyy potentiaali aivan kuten nykyään (***Mitähän*** *tuohin puuhannoo?*) Toteavat lauseet, ts. huomautukset, vastaväitteet ja huudahduksen tapaiset lausumat (15b) ovat suurelta osin nykyäänkin käypää kansankieltä, jos modernistaa ortografian: ***Ethän*** *sinä* [niin] *tyhmä liene*, *ettet sitä ymmärrä!* ***Sehän*** *nähdään!* ***Teillähän*** *se on*.

(15)

a. *ejköhän* hewonen jaxa ‘männe ej hästen orkar’; *jokohän* hewonen joi ‘männe hästen drack’; *söiköhän* se waimo? ‘åt den hustrun’; *mitähän* minä sjellä teen? ‘vad tror jag gör där’ (s.v. *hän*); *eikö hän* se hajhu sulda i.e. puutu (s.v. *haihdun*); *ejkö hän* sen sydän murtuis, lijkkuis? ‘mån icke hans hjärta skulle brytas, röras’ (s.v. *murrun*); *jokohän* päiwä koittaa? ‘männe dagen gryr’ (s.v. *han* vel *hän*); *kuka hän* sijnä ilmaasa ilkenisi olla? (s.v. *ilkiän*); *mitä hän* se jälle sijnä kuwailee? ‘vad förstållt väsende tar han åter, spökar ut sig’ (s.v. *kuwailen*); *mitähän* tuohin puuhanno? ‘vad går han och stökar’ (s.v. *puuhaan*); *rahdithän* sinä tuon werran (s.v. *raadin*); *seköhön* se on? ‘är den den’ (s.v. *se*); *toki hän* laistat syödä ‘smaka dock något litet’ (s.v. *laistan*); *tokko hän* on heitteitä tällä välillä? ‘är det stjälpör häremellan’ (s.v. *heitteet*); *tokkohan* toimessa lie? *tokkohan* tosi lie? ‘männe det är sant’ (Saw. & Botn. Sept.) *tokkohän* sinä sinne mänet? *tokkohän* tullee? ‘männe han kommer’ (s.v. *tokko?*)

b. *ejhän* se nijn paljon maxa(ne)kka ‘det må nu ej kosta så mycket’; *ejpä hän* hän tullutkaan ‘han kom ju ej’; *ett’ hän* sinä tuhma liene, ettes sitä ymmärrä ‘inte må du vara så dum att du ej förstår det’; *johän* minä sanoin ‘jag sade nu ren’ (s.v. *hän*); *jopa hän* sarkat sain suuhuni ‘jag fick en brännare’ (s.v. *sarkka*); *jopa hän* äjjän täsä olen odottanut ‘jag har en god stund väntat’ Bothn. (s.v. *äjjän* l. *äjjä* ‘mycket’); *jopahan* on nyt sulkahtanut tuokin, kyll’ olikin lihawa ‘han har ock redan förfallit’ (s.v. *sulkahdan*); *jopahan* sain ‘jag fick dock redan’; *kyllähän* mennän ‘man går väl’ (s.v. *hän*); *kyllä hän* löytään ‘nog finns det, fås igen’ (s.v. *löytään*); *on hän* sen werta ihmisellä neroa; *on hän* minulla se nero ‘den eftertanke, förstånd’ (s.v. *nero*); *on hän* sekin jonotusta ‘en ledsam ton’ (s.v. *jonotus*); *se hän* nähdään ‘det får man se’ (s.v. *nähdään*); *suli hän* raswa räwytteteletäissä [Sic] ‘flottet uppsmälte då det uppkokades’ (s.v. *räytelen*); *teillähän* se on ‘har är hos eder’ (s.v. *te*); *totta hän* sitten jomba kumba tarttuu ‘endera måste då visst fastna’ (s.v. *jomba kumba*)

Viimeisessä näytejaksossa (15c) on esimerkkejä vuosisadanvaihteen almanakoista sekä kahdesta 1800-luvun alkupuolella ilmestyneestä sanomalehdestä.¹⁰ Nämä ovat Reinhold von Beckerin 1820 perustama Turun Wiikko-Sanomien (TVS), josta sai alkunsa ns. murteiden taistelu, sekä 1833—1841 ilmestynyt Sanan Saattaja Wiipurista (SSV). TVS:n ensimmäisestä vuosikerrasta (1820) löytyi neljä *hAn*-liitteistä lausumaa, vuosikerrasta 1823 ei ainoatakaan. Esiintymät puuttuvat niin ikään SSV:n ensimmäisestä vuosikerrasta (1833), kun taas viimeisestä vuosikerrasta (1841) kertyi puolensataa *hAn*-liitteistä lausumaa (näistä kysymyksiä n. 20). Potentiaalinen ja *hAn*-liitteen käyttö kulkevat käsi kädessä: puolessa lausumista predikaattiverbi on potentiaalissa (*Lieneehän, Lieneeköhän, Löytyneeköhän, Sallinethan, Eiköhän – – maistane, Ethän toki liene – – , Sydämellisestihän iloitsenee* [Sic] *jokainen – –* jne.). Tulostin vertailun vuoksi *han*- ja *hän*-loppuiset merkkijonot myös Suomettaren vuosikerrasta 1847: liitepartikkeli *hAn* on entisestään yleistynyt, sen emokonstituuttina on useammin verbimuoto (*Sanotaanhan, Opitaanhan, Voisikohan, Rakastinhan minä – –*), ja suuri osa lausumista on selityksiä, muistutuksia yms., joissa *hAn*-liitteellä on selvä pragmaattinen funktio.

(15)

c. Almanakka 1784 *ongoon* hän siis mustan-mullan kanssa yhtä hyvän tapainen? 1825 *Tehtäsiinköhän* näin, jos kaikki – – vuoden lopulla räknättäisiin; jos muutkin työ-aineet puuttuisivat, niin *on-han* käsitöitä – – ; 1835 *kyllähän* minä mielelläni tahtoisin saada niittyni parempaan voimaan, mutta – – ; TVS 1820 *Eihän* liene mitäkään vaara pelättävää? – – ja *saisivat-han* lapset joutessansa tuotakin kokeilla; SSV 1841-13-2 Mutta *eiköhän* vieras toki lienekin totta sanonut? 1841-23-4 *Eiköhän* leipä maaomenasta maistane paremmin – – ; 1841-28-3 Mutta *lieneeköhän* ollut tekiäin äkkinäisyys eli muu – – ; 1841-30-1 Noh! *mitäköhän* tuolla tekemään; 1841-37-1 *Siksihän* te väetätte peltonne; 1841-30-2 *Sinähän* nyt olet rahan isäntänä; 1841-30-1 *Vieläköhän* nyt mennet työn haentoon? 1841-18-3 *Kukapahan* se lienee ollut, joka – – ; 1841-51-3 *Onhan* Suomi suora kieli; 1841-47-3 *Taitaisihan* muitakin maanviljeliöitä löytyä

¹⁰Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksessa on työstetty atk-tiedostoiksi seuraavat 1800-luvun alkupuoliskon lehtien vuosikerrat: Turun Wiikko-Sanomien (*tvS*) 1820 ja 1823, Sanan Saattaja Wiipurista (*ssv*) 1833 ja 1841 (lehden ensimmäinen ja viimeinen vuosikerta) sekä Suometar 1847 ja 1848. Kyseisten julkaisujen perustamisesta, sisällöstä ym. ks. Pulkkinen 1972: 13-16–36 ja Häkkinen 1994: 151–153.

3. Kokoavaa tarkastelua

Diskurssipartikkeleilla tarkoitetaan nykysuomessa kirjavaa joukkoa pikkusanoja: konnektiiveja, interjektioita, (liite)partikkeleita ja erilaisia kiteymiä kuten *ai, kuule, kyllä, no, nyt, sitten, vai, -hAn, -pA(s)* jne. Diskurssipartikkeleilla on puheessa sekä tekstuaalisia että intersubjektillisia tehtäviä, mutta niiden merkitystä on vaikea kuvata. Ne tuovat keskusteluun lisämerkityksiä; puhujat ohjaavat niillä keskustelun kulkua ja sen tulkintaa, lieventävät, tehostavat, etäännyttävät, varaavat vuoroja, suojaautuvat jne. (Ks. Hakulinen 1989: 116 ja Kieli ja sen kieliopit 1994: 79—81, 130—131, 161.) Pohtiessaan, mitkä elementit on syytä lukea partikkelien kategoriaan, 1990-luvun kielioppityöryhmä toteaa mietinnössään, että sellaisia lausumien tulkintaan vaikuttavia “pikkusanoja” kuin *no, ai, siis, jopa* ym. on puheen tutkimuksessa nimitetty **diskurssi-** tai **dialogipartikkeleiksi**. Tämän nimityksen työryhmä katsoo olevan “sopusoinnussa suomen kieliopista tutun **liitepartikkeli**-nimityksen (*-han, -kin, -pa*) kanssa” (Kieli ja sen kieliopit 1994: 161). Niinpä sekä itsenäisillä “pikkusanoilla” että liitepartikkeleilla on diskurssipartikkelin funktio silloin, kun ne tuovat tekstiin jonkin lisämerkityksen vaikuttamatta kuitenkaan ilmauksen perusmerkitykseen. Nykyisessä puhe-suomessa liitteitä *s*, (murteellinen) *stA, pA* ja *hAn* käytetään usein eräänlaisina lievennyskeinoina tai pehmentiminä, joskin *pA*- ja *hAn*-liitteillä voi olla myös päinvastainen funktio.

1600-luvun teksteissä näiden liitteiden pragmaattinen käyttö on aivan alullaan, ja liitepartikkeli *hAn* ilmaantuu kirjasuomeen vasta 1700-luvulla. Koska näillä liitepartikkeleilla voidaan ennen kaikkea ohjailla puhujien interaktiota, ne ovat yleisempiä puheessa ja dialogipitoisessa taideproosassa kuin normaaliproosassa. 1600-luvun kirjallisuudessa dialogia sisältäviä tekstejä on harvassa, mutta jo näissä etenkin *s*- ja *stA*-partikkelien käytön voi todeta olevan erilaista kuin ajan muissa teksteissä. 1700-luvun kirjallisuudesta löytyy enemmän puhuttelua ja dialogeja, minkä lisäksi Gananderin sanakirjan runsas esimerkistö kuvastaa paljolti eri murrealueiden arkikieltä. Niinpä liitepartikkelien kehityksestä 1700-luvulla hahmottuu melko selkeä kuva.

Perusteellisin muutos on tapahtunut *s*-liitteessä, jolla oli Agricolan teoksissa ja 1600-luvun kirjasuomessa puhdas syntaktinen funktio. Liite oli *sinä*-pronominin pikapuhemuoto, jolla kevennettiin ja varioitiin tyyliä. Lyhytyensä vuoksi sitä ilmeisesti suosittiin puhekielessä, ja koska se oli *sinä*-pronominin synonyymi, se oli dialogin ja puhuttelun taajakäyttöisin partikkeli (*Katsos! Kuules! Oletkos?*). 1700-luvun tekstiaineistossa jo suunnilleen puolet *s*-liitteistä esiintyy muun kuin yksikön 2. persoonan yhteydessä (*Kukas? Mikäs? Onkos? Tiedättekös?*). Persoonasta riippumatonta

s-liitettä viljelevät pohjalaiset (ja savolaisalueiden) kirjoittajat, joiden vaikutus kirjasuomeen alkaa vasta 1700-luvulla. Gananderin sanakirjassa on niin ikään joukko s-liitteisiä kysymyksiä, joiden subjekti on muu kuin yksikön 2. persoona. Murrepiirteiden ja Gananderin mainintojen perusteella monet näytteet voi paikantaa itä- ja pohjalaismurteisiin. On todennäköistä, että s-liite on näissä murteissa lyhentynyt määrätapauksissa *se*-pronominista, sillä sanakirjan kielinäytteissä on runsaasti sellaisia yksikön 3. persoonaan kohdistuvia kysymyksiä, joissa persoonapronominin *hän* sijasta on käytetty *se*-pronominia (*Mitä se mölisee?*) tai joissa esiintyy *se*-pronimiin pohjautuva adverbi (*Mikä siellä ryskää?*). Yksikön 2. persoonan s-liitteen ohessa alkoi esiintyä (redundantti) *sinä*-pronimi (*Mitäs sinä hörötät?*), kun taas yksikön 3. persoonan *se*-pronominin oheen saattoi ilmaantua s-liite: *Mitäs se tekee?* Persoonasidonnaisuudesta vapautuneelle s-liitteelle kehittyi sitten uusia, pragmaattisia funktioita. Niinpä jo Gananderin sanakirjan mukaan lausahdus **Tahdoks löylytyst** ilmaisee uhkausta, **Surmakos sitä tietää** narkästäystä tai vihastumista ja **Äläpäs vielä sitä saalista** tilanteen mukaan ihailua tai halveksuntaa.

stA-liite on kadonnut kirjoitetusta kielestä, mutta niissä murteissa, joissa se esiintyy, sillä on samoja tehtäviä kuin yleispuhekielen partikkeleilla *pA* ja *s*. Samantapainen funktio *stA*-liitteellä näyttää olleen vanhassa kirjasuomessa: 1600-luvun saarnakirjailijat viljelevät sitä (retorisissa) kysymyksissään, mutta sillä lienee ollut paikkansa myös arkisessa puheessa (vrt. Formulae-dialogit). 1600-luvun keskusteluharjoitusten kysymys **Custastas sait tietä?** saisi nykyisessä puhekielessä muodon **Mistäs sä sen tiedät?** 1700-luvun tekstit antavat *stA*-liitteen käytöstä suunnilleen samanlaisen kuvan. Gananderin sanakirjasta näytteitä kertyy vain parikymmentä, mutta luontevat kansankielen fraasit ja muut ilmaukset osoittavat *stA*-liitteellä olleen tuolloin nykyisten *pA(s)*- ja *hAn*-liitteiden funktioita: **Antakaasta! Lähkimmästä ajamahan! Pannaansta veikka! Saakka(a)st tästä!** ‘terveydeksenne’.

Liitepartikkeli *pA* on 1600-luvun teksteissä usein fraasimainen, lähes leksikaalinen elementti, mutta sillä voi olla korostava funktio (tyyppi **Sinäpä sen sanoit**). Formulae-dialogit osoittavat myös, että *pA*-partikkeli saattoi jo 1600-luvulla esiintyä jonkinlaisena vastaväitteiden aloittimena: **Enpä minä tahdo!** Liite on harvinainen 1700-luvun kirjasuomessa, joskin maallisissa teksteissä stereotyyppisten fraasien tilalle on ilmaantunut uusia käyttötapoja. Liitteellä *pA* ilmaistaan mm. siirtyminen uuteen aiheeseen ja kytketään sanottu aiempaan tai yleiseen tietoon (*Mutta sanotaanpa – – ; Erehdytäänpä siinäkin, että – –*). Liitteen nykyvastineeksi käy yleensä *hAn*. Retorisia *pAs*-kysymyksiä löytyy vasta 1800-luvun alkupuolen teksteistä (*No, mitäpäs tästä?*), joskin niitä on muutama Gananderin sanakirjassa (**Mitäpä minä murehdin?**). Sanakirjan lukuisat arkiset *pA*-lausumat osoittavat liitteen saaneen sijansa etenkin yllättyneissä (joskus myös lakonisissa) huudahduksissa ja toteamuksissa: **Eipä täs rokas ole höystöä! Hyvältäpä täs lemuaa!**

Sepä vasta oli kolkko mies! Selvä pragmaattinen funktio *pA(s)*-liitteellä on jo sanakirjan lausahduksessa *Tuleppas siihen nenäilemään!*, jossa imperatiivi on tulkittava uhkaukseksi eikä kehotukseksi.

1700-luvun uusi tulokas, *hAn*-liite, näyttäytyy ensi kerran vuosisadan alkupuolella Vhaelin kielioipissa (1733) outoasuisena (*eipä hän* = eipähän); teksteistä sen tapaa vasta 1700-luvun lopulla, silloinkin ani harvoin. Sitä vastoin Gananderin sanakirjasta löytyy runsaahko esimerkistö, joka osoittaa *hAn*-liitettä viljellyn jo 1700-luvulla ainakin pohjalais- ja savolaismurteissa. Eräissä kielinäytteissä *hAn*-liitteen yhteydessä esiintyvä potentiaali viittaa sekin ennen kaikkea itämurteisiin (*Mitähän tuohin puuhannoo? Tokkohan tosi lie?*). Sanakirjan kielinäytteiden perusteella *hAn*-liitteen käyttö on jo 1700-luvulla ollut monipuolista ja vivahteikasta; niissä murteissa, joissa liitettä ylipäänsä viljellään, sillä oli jo tuolloin paikkansa ainakin kysymyksissä, huudahduksissa ja tilannetta kommentoivissa huomautuksissa (*Jopahan sain* – – ; *Onhan sen verta ihmisellä neroa* ‘järkeä’; *Sulihan rasva* – –). Auli Hakulisen (1976: 50) mukaan *hAn*-partikkelin perustehtävänä on eräänlaisen “tuttuuden” viestiminen, toisin sanoen partikkelia käyttävä vetoaa puhekumppanien yhteiseen tietoon. Tältä pohjalta *hAn*-liite on saanut teksteissä monenlaisia funktioita, joiden semanttinen tulkinta ei aina ole helppoa. Liitepartikkelin käyttö esimerkiksi selityksissä, muistutuksissa tai myönnytyksissä, joissa se viittaa yleiseen (pragmaattiseen) tietoon (vrt. Hakulinen & Karlsson 1979: 328), on selvästi alullaan varhaisnykysuomen teksteissä; August Ahlqvistin kumppaneineen perustamassa Suomettaressa (1847) tällainen käyttö näyttää jo vakiintuneen.

1600-luvun teksteissä partikkeleilla *s*, *stA* ja *pA* ei ole sellaista pragmaattista käyttöä (esim. jyrkkyyden lieventäminen, läheisyyden osoittaminen), että ne täyttäsivät keskustelua säätelevien diskurssipartikkelien kriteerit. Ne esiintyvät kuitenkin jo 1600-luvulla puheenomaisessa kontekstissa — kysymyksissä, kehotuksissa, vastaväitteissä jne. — ja niitä on silmiinpistävän runsaasti "puhekielisissä" *Formulae*-dialogeissa. Niinpä liitteet *s*, *pA* ja *stA* olivat jo 1600-luvulla eräänlaisia "dialogipartikkeleita". 1700-luvun pohjalaiset ja savolaiset kirjoittajat lisäsivät näiden liitepartikkelien pragmaattista käyttöä ja toivat teksteihin uuden *hAn*-liitteen, jota saattoi määrätapauksissa käyttää muiden kolmen liitepartikkelin synonyymina. Gananderin sanakirjan kansankieliset esimerkit ja 1800-luvun alkupuolen tekstit osoittavat, että näillä liitteillä oli jo kaksisataa vuotta sitten pitkälti samoja pragmaattisia funktioita kuin nyky Suomessa.

Kirjallisuutta

- AEJMELAEUS, JOHANNES 1778: *Se suuri kysymys*. Ruumissaarna. Wasa.
- Almanakat 1705—1835*. Helsingin yliopiston kirjaston mikrokorttikokoelma.
- Biblia, Se on Coco Pyhä Ramattu, Suomexi*. Stockholmis 1642. Näköispainos. Porvoo: WSOY 1971.
- CHYDENIUS, ANDREAS 1786: *Puhet, Kronobyn Mestaus paikalla pidetty*. Helsingin yliopiston kirjaston mikrokorttikokoelma.
- Covey 1808 = *Merkillinen Juttu Merimiehestä John Coveyistä*. Ruotsista Kääty. Stockholmis. Helsingin yliopiston kirjaston mikrokorttikokoelma.
- FLOLINUS, HENRIK 1702: *Sananlaskut*. Näköispainos vuonna 1702 ilmestyneestä sananlaskukokoelmasta Wanhain Suomalaisten Tawaliset ja Suloiset Sananlascut. SKST 459. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1987.
- Formulae puerilium colloquiorum*. Stocholmiae 1644.
- FORSMAN SVENSSON, PIRKKO 1992: "Sielles poican Christiane ilmei". *Virittäjä* 96 s. 252—254.
- 1994: 1600-luvun tekstien liitepartikkelit. *Virittäjä* 98 s. 377—405.
- 1998: "Tuleppas siihen nenäilemään." Pragmaattiset liitepartikkelit 1600- ja 1700-luvun diskurssissa. — *Muotoja ja merkityksiä vanhasta suomesta nykysuomeen* s. 1—35. Institutionen för finska, Umeå universitet.
- FORSSTRÖM, SIMON 1704: *NÄin nyt Herra JENDERJANJ lopuit Luojan laitoxesta*. Runo Claus Jenderjanin hautajaisiin. Upsala. — Melander 1928.
- FROSTERUS, JOHAN 1788: Muistoruno J. Chydeniuksen kirjoittaman Erik Frosteruksen ruumissaarnan lopussa. Helsingin yliopiston kirjaston mikrokorttikokoelma.
- FROSTERUS, JUHANA 1791: *Hyödyllinen Huwitus Luomisen Töistä*. Turusa.
- GANANDER, CHRISTFRID 1783: *Suomalaiset Arwotuxet, Wastausten kansa*. Helsingin yliopiston kirjaston mikrokorttikokoelma.
- 1784: *Uudempia uloswalituuta Satuja*. Kootut, ja Suomexi tulkitut Wuonna 1783 Christfrid Gananderilda. Helsingin yliopiston kirjaston mikrokorttikokoelma.
- 1787; *Nytt Finskt Lexicon*. Alkuperäiskäsikirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toimittanut Liisa Nuutinen. SKST 676, KKTK:n julkaisuja 95. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1997.
- 1788: *Eläinden Tauti-Kirja*. Stockholmis. Helsingin yliopiston kirjaston mikrokorttikokoelma.
- 1789: *Mythologia Fennica*. Åbo. Näköispainos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1984.

- HAKULINEN, AULI 1976: Liitepartikkelin *-han/-hän* syntaksia ja pragmatiikkaa. — *Reports on text linguistics: Suomen kielen generatiivista lauseoppia* 2. Meddelanden från Stiftelsens för Åbo Akademi Forskningsinstitut N:o 7 s. 3—60.
- 1989: Partikkelit ja muut kiteymät vuoroissa. — Suomalaisen keskustelun keinoja I. *Kieli* 4 s. 115—117. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- HAKULINEN, AULI & FRED KARLSSON 1979: *Nykysuomen lauseoppia*. SKST 350. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- HAKULINEN, LAURI 1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- HÄKKINEN, KAISA 1994: *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*. Porvoo: WSOY.
- HKV 1980 = HAKULINEN, AULI & FRED KARLSSON & MARIA VILKUNA. *Suomen tekstilauseiden piirteitä: kvantitatiivinen tutkimus*. Publications No. 6. Department of General Linguistics. University of Helsinki.
- HORMIA, OSMO 1961: *Gananderin sanakirjan lähteet*. SKST 271. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KARLSSON, FRED 1982a: *Suomen kielen äänne- ja muotorakenne*. Porvoo: WSOY.
- 1982b: *Suomen peruskielioppi*. SKST 378. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kieli ja sen kieliopit. Opetuksen suuntaviivoja*. Opetusministeriön asettaman työryhmän mietintö. Opetusministeriö. Helsinki: Painatuskeskus 1994.
- KKTK = Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- LAIHIANDER, JOHAN 1768: *Yxi Jumalalda opetettu Cuolewaisuden tutkindo*. Ruumissaarna. Turusa. Helsingin yliopiston kirjaston mikrokorttikokoelma.
- LAURENTIUS, PETRI 1644: *Selityxet Joca-Päiwäisten Huomen-Ehto-ia Ruocalucuin eli siunausten*. Turusa.
- 1649: *Yxi Christillinen Saarna Kymmenest Neidzest*. Turusa.
- 1670: *Christillinen Saarna ENGELEISTÄ*. Turusa.
- LESKINEN, HEIKKI 1990: *Suomen kielen inkongruentit instruktiivirakenteet ja niiden tausta*. SKST 536. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LITHOVIUS, ISAAC 1765: *Rippi-Schoulu, Ja Kingeri-Lugut, Eli Kysymyset*. Turusa. Helsingin yliopiston kirjaston mikrokorttikokoelma.
- LIZELIUS, ANTTI 1775—1776: *Suomenkieliset Tieto-Sanommat*. Näköispainos samannimisestä lehdestä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Tyrvään Sanomat Oy. Vammala 1994.
- MARTINIUS, MATTHIAS 1689: *Hodegus Finnicus*. Holmiae. Näköispainos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1968.

- MELANDER, TOINI 1928: *Suomalaista Tilapäärinoutta Ruotsin wallan ajalta*. Julkaissut ja johdannolla warustanut Toini Melander. SKST 176. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Muoto-opin arkiston kokoelmat. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- MÄKELÄ, MATTI 1993: *Suomen murteiden kin ja kaan, kään -liitteet. Morfologia ja leksikko*. SKST 591. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- NS = *Nyky-suomen sanakirja*. Porvoo: WSOY 1966.
- PACCHALENIUS, ANDREAS 1667: *Cantio cygnea*. Turusa.
- PAJUNEN, ANNELI & ULLA PALOMÄKI 1984: *Tilastotietoja suomen kielen rakenteesta I*. KTTK:n julkaisuja 30. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- PENTTILÄ, AARNI 1963: *Suomen kielioppi*. Toinen, tarkistettu painos. Porvoo: WSOY.
- PETRAEUS, AESCHILLUS 1649: *Linguae Finnicae brevis institutio*. Aboae. Näköispainos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1968.
- POPPIUS, HENRIK 1781: *Wanhurskan Rohkeus Kuolemasa*. Ruumissaarna. Wasa. Helsingin yliopiston kirjaston mikrokorttikokoelma.
- PROCOPAEUS, CHRISTIANUS 1681: *Cuolewaisten Ihmisten Sydämmen wahwistus*. Ruumissaarna. Turusa.
- PULKKINEN, PAAVO 1972: *Nyky-suomen kehitys*. Tietolipas 72. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- RAPOLA, MARTTI 1966: *Suomen kielen äännehistorian luennot*. SKST 283. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SALAMNIUS, MATTHIAS 1772 [1690]: *Ilo-Laulu Jesuxesta*. Stockholmissa.
- SAXBERG, JOHAN 1776: *Ruumis-Sarna – – Anna Karlowna von Woronzowalle*. St. Peterborissa. Helsingin yliopiston kirjaston mikrokorttikokoelma.
- SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia.
- SSV = *Sanan Saattaja Wiipurista* 1841. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus [korpus.1800suomi].
- STENBÄCK, THOMAS 1750: *Se cuoleman catkeruden makeuttawa Jumalan Lasten Autuus*. Ruumissaarna. Stockholmissa. Helsingin yliopiston kirjaston mikrokorttikokoelma.
- 1771: *Wanhurskauden Catomatoin Cunnia-Kruunu* (muistopuhe kuningas Adolf Fredrikin hautajaispäivänä). Stockholmissa. Helsingin yliopiston kirjaston mikrokorttikokoelma.
- TAMMELINUS, GABRIEL 1688: *Pyhät Tutkistelemuxet*. Turusa.
- TVS = *Turun Wiikko-Sanommat* 1820. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus [korpus.1800suomi].
- VKS = *Vanhan kirjasuomen sanakirja I—II*. KTK:n julkaisuja 33. Toim. LAHJA-IRENE HELLEMAA, ANJA JUSSILA, ESKO KOIVUSALO, RIITTA PALKKI. Helsinki: Painatuskeskus 1985, 1994.

WEGELIUS, JUHANA 1777: *Yxi Tarpellinen Coetus ja Tutkistelemus Rippi-Wäen Canssa*. Stockholmisa.

Helsingin yliopiston kirjaston mikrokorttikokoelma.

VHAEL, BARTHOLDUS 1733: *Grammatica Fennica*. Aboae. Näköispainos. Helsinki: Suomalaisen

Kirjallisuuden Seura 1968.

WHITE, LEILA 1993: *Suomen kielioppia ulkomaalaisille*. Helsinki: Finn Lectura.